

361
отека „Самостійної Думки“ в Чернівцях. — Ч. 9

Сотн. Гриць РОГОЗНИЙ.

БАЗАР.

Чернівці.

1934

До набуття в адміністрації „С. Д.“:

М. Чумак : Шляхи національного визволення, Чернівці 1933, 160 ст. 32. Ціна 5 левів.

О. Мицюк : „Українські Хлопомани“, Чернівці 1933, 160 ст. 80. Ціна 15 левів.

Борис Гомзин : Кров кличе, драма на 5 дій, Чернівці 1933, 160 ст. 48. Ціна 10 левів.

Осип Дуда : Слідами часу, Чернівці 1933, 320, ст. 32, Ціна 2 леви.

Амуд Аз : Невидима сила, Чернівці 1933, 160 ст. 16 (з обгорткою). Ціна 3 л.

С. Черкасенко : Коли народ мовчить... (Гетьман Іван Мазепа), трагедія віршом, Чернівці 1933, 160 ст. 120. Ціна 50 л.

С. Черкасенко : „Северин Наливайко“, історична драма, Чернівці 1934, 160 стр. 84. Ціна 20 левів.

Сот. Гриць Rogozний : „Базар“, спомини. Чернівці 1934, 160 стр. 84. Ціна 15 л. (з пересилкою-20 л.).

Сот. Гриць Rogozний : До тайни вбивства полк. Ю. В. Отмарштайна. Чернівці 1934, 160 стр. 68. Ціна 15 л. (з пересилкою 20 левів).

Улас Самчук : Гори говорять! роман у 2-ох частинах, Чернівці 1934, 160, ст. 162. Ціна 50 л. (з пересилкою 60 л.).

Полк. Роман Сушко : Хто мав причину вбити полк. Отмарштайна? Чернівці 1934, 160, ст. 40. Ціна 10 л.

О. ЗАДУМА: ВІД ПЛАТА, трагедія в п'ятьох діях з хорами Чернівці, 1934. 160 ст. 64. Ціна 15 левів.

Авг/1994

Гриць Рогозний, сотник артилерії.

БАЗАР.

1934

Накладом автора.

200

БАЗАР.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4864

Базар.

Спогади ці пишу, як учасник світової війни й Визвольної Боротьби Українського Народу — цих великих і так недавніх подій, що на очах наших стають вже історією. Доля судила мені також узяти безпосередню участь у знаному повстанні ген. Тютюнника — „підготованому“ польським генштабом та урядом УНР — що покінчилося страшною трагедією під Базаром. Був я одним з тих небагатьох фронтових старшин, яким пощастило оминати загибелі в базарському бою. Після довгих блукань по Україні в різних повстанчих загонах, я знову повернув у прокляті пам'яттю польські табори, де за дротами томилася „союзна“ Українська Армія.

Свої думки та вражіння подаю в спогадах так, як творилися вони в моїй свідомості — без вигадок і прикрас. — Описую лише самі факти. Всі прізвища згадуваних дієвих осіб дійсні. Чимало з них і по цей час — живі та здорові — „працюють на ниві УНР“... Бажаю лише одного: щоб ті, кому доведеться в будучому кермувати збройною боротьбою з окупантами Українських Земель, на прикладі повстання ген. Тютюнника знали: „як не треба робити“...

Працю свою присвячую тим, хто в згадуваних подіях виявив усю велич своєї чистої, безгрішної душі та дав чисельні приклади безкорисної жертвенности та героїзму, боєвим старшинам та козакам Армії Української.

1. жовтня 1932 року.

Люксембург (на еміграції).

Автор.

І. ВСТУП.

В році 1917, під рев гармат і клекіт кулеметів, на цілому просторі російської імперії з грудей мільйонів мобілізованих вояків виривався крик щирої радості:

— „Ура-а-а!“ греміло на фронтах. — „Ура! Хай живе революція! Хай живе тимчасовий уряд! Воля! Братерство!“.

Одразу забуто тягарі війни. Перед очима мерехтів близький, давно пожаданий мир. Мир, а з ним і поворот до рідних осель, до звичної праці...

— „Мир без анексії і контрибуцій... Самоопреділення аж до відділення“.

Ці нові, незнані та малозрозумілі слова захоплювали, гіпнотизували різнонаціональні маси, силоміць утиснені в шинелю „расійского салдата“ й поставлені в захисті „верри, царя й атечества“. На цілому величезному російському фронті зачалася націоналізація військових частин, що складалися з поневолених Росією народів. Ще недавно велика армія зачала таяти як сніг на сонці...

Був я в той час на турецькому фронті, як старшина російської артилерії. Там я пережив перші, незабутні, весняні дні українізації армії. На очах у всіх творилося чудо!... Діяння його відчував на собі й дивувався. Ще так недавно укоханий мундур „рускаво офіцера“, ставав тягарем, обузою. В юнацькій душі хмарою носилися якісь неясні, химерні думки, спогади, відчужання. Магічне й незвичне слово „Україна“ полонило цілу істоту. Всі таке переживали. Щойно далеко пізніше зрозумів я, що тут мало місце стихійне збудження національного інстинкту, що то був потужний голос первородної крові, під наступом якого як дим розсіювалися старі, недавні поняття й звички „верного малоросіянина“.

Перші зачали творити окремі частини поляки, латиші, грузини й вірмени. А за ними, спочатку непевно, напomaцьки й українці.

Національно-свідомі українці купчили своїх земляків у власні військові формації. Нав'язаний був зв'язок з Києвом... Вся ця робота переходила серед надзвичайних труднощів, які ставляли нам москалі, що з скреготом зубів старалися погамувати „сепаратистичні“ розрухи на фронті.

Час швидко минав... Кожний день приносив нові вістки й надії. Насувалася маса нових політичних і соціальних питань, на які мало хто вмів дати ясну відповідь. Всеросійські установчі збори!... Що це таке? Вони мають дати нам „Україну“... Але як? Чому ж тоді московська команда так ворожо ставиться до українізації? Яка ж та Україна буде автономна чи федеративна? І яка ж у тому різниця? А може самостійна?! Чи буде продовжуватися війна? І чи взагалі вона нам тепер потрібна? Чи ж Україні дійсно потрібно,

щоб ми ось тут, на далекому Закавказзю, воювали проти турків?...

Серед хаосу цих думок і здогадів крутилася голова. Згодом зачали надходити вістки, що московський уряд не так уже радо готовий „дати Україну“. Поширювалися чутки, що новий московський правитель Керенський, у відповідь на домагання українських представників у справі автономії, заявив, що він... „загалом не знає на мапі такої країни“. Це все страшенно хвилювало й денервувало українських вояків. Обурення зросло, коли стало відомим бажання московського уряду продовжувати війну до „победного канца“.

Все більш поширювалося серед нас гасло: „На Київ!... На допомогу Генеральному Секретаріатові“. Буйна, романтична уява малювала тих Генеральних Секретарів як твердих, сивоусих і суворох отаманів-запорожців, що непохитно стоять на сторожі інтересів України. Допомогти їм, захистити власними грудьми — ставало загальним стремлінням.

Серед таких настроїв був улаштований у Трапезунді з'їзд вояків-українців, на турецькому фронті. Великі перепони робили тому з'їздові москалі. Але мимо того зо всіх боків, від перських кордонів, через гори й долини, нестримано рушили до Трапезунду делегати з'їзду. Прибуло їх цілі сотки від різних частин і родів зброї. На всеукраїнський фронтовий з'їзд прибув і представник нашого уряду, поручник Свідерський.

Зачався з'їзд. Помешкання грецького театру в Трапезунді дріжить від овацій й оплесків делегатів у честь власного уряду та його представника. Високий гість зачав промову. Мертва тиша! Всі жадібно ловлять слова його... Це ж бо той, що говорить в імені уряду, там у далекому, рідному Києві! І раптом... що це? Помилка, омана, провакація?!

Представник спинився на величезному значенню революції та її програмових гасел, зачав викладати програму уряду... „Мета уряду полягає в тому, щоб спільно з братньою російською демократією побідно кінчити війну з зовнішніми ворогами. Тоді установчі збори вирішать долю України. Всякі сепаратистичні рухи звернені проти цілості Російської Республіки український уряд осуджує. Ваше місце тут на фронті. Уряд самий подбає про все“... і т. д.

Стала ще більша тиша, але всі відчували її відмінний зміст. То не була вже початкова тиша пошани, захоплення, ентузіязму, лише якесь моментальне оніміння, спантеличення, що ховало за собою обурення, гнів! І раптом вирвалося... „Ганьба“ — масовий рев потряс стіни театру! Думки блискавками пронизували голову...

Як то?! Що це! І то говорить національний уряд?... Таке поручають народні провідники? Нам, що за часи сві-

тової борні добре навчилися, як здобувається власне право? З'їзд кінчився скандалом. Свідомість делегатів не могла примиритися з тим „заповітом“, що його привіз нам із Києва його уповноважений представник.

Представники з'їзду перед тим чули промови з уст керівників інших національностей, що теж творили на фронті власні частини. Ці останні, виступаючи на своїх з'їздах, говорили зовсім протилежне. Не до братерства з Московією закликали вони своїх земляків, не до спільної війни для перемоги Росії, тільки до повного розриву з гнобителями, до негайного творення власної збройної сили, якій місце там — на своїй батьківщині, щоб силою зберегти її волю й права.

Ініціатори з'їзду п.п. Христюк, Хименко та Баклаженко запропонували на власну руку утворити український центр на Турецькому Фронті і домагатися від київського уряду негайного наказу про повернення вояків на Україну. Було засновано Українську Прифронтову Генеральну Раду з осідком в Тифлісі.

Марно однак Генеральна Рада чекала від уряду розпоряджень і вказівок. „Батьки народу“, задивлені в догми „демократії й соціалізму“ найбільш піклувалися питаннями „мирного“ співжиття з „північним братом“ і не мали часу на полагодження таких „реакційних дурниць“ — як перетранспортовання десятків тисяч свого озброєного війська на власну територію.

Поволі зачала ширитися серед українських частин демократизація. Загальне безголов'я й безвиглядність були тому причинами. Початковий масовий ентузіазм і порив зачали зникати. На місце їх поширювалася комуністична зараза.

Так і лишилися ці частини на турецькому фронті, аж до більшовицького перевороту, щоб потім остаточно розлопатися. В міжчасі допомагали українські вояки грузинам творити їхню державу. Натомість поляки весь цей період використали для гарячкового творення своїх частин, на Кавказі й Кубані, котрі пізніше спільно з ген. Каледініним на Дону розстрілювали розсіяні скрізь у тих околицях і незорганізовані гуртки українських „сепаратистів“.

Не хочу спинятися над часами діяльності Центральної Ради. Висліди „державного керівництва“ і так відомі загалом. А до того ж... сучасність надто безрадісна й темна, щоб ще вдодаток кривавити серце спогадами правління псевдо-демократії тих часів. Скажу коротко: тодішній український уряд самий творив анархію й більшовизм серед населення — своїми наказами, розпорядками й головно — відношенням до надзвичайно важливого в ті часи питання творення української мілітарної сили. Ось класичний малюнок відношення до війська... Київ. Будинок Центральної Ради. Новосформована військова частина вирішила виставити

до високої державної установи почесну варту. Браві старшини й козаки несуть варту, не знаючи з обличчя державних достойників. Портієр повідомляє стійкових про наближення до будинків членів уряду. „Пан міністер Ковалевський“ — чути голос портієра. Варта зривається, стукають кольби рушниць, подано команду: „Струнко! Слухай до вarti“. Частина завмерла, поглядаючи очима на постать, що наближується... Це ж міністр Української Держави!...

І раптом... — „Що це таке?! Що це таке, я вас питаю? Що за дурні вигадки? Забрати геть!“...

„Щиро“ демократичному міністрові не подобалася „буржуазна“ вигадка військових. Не хочу тут переповідати вражінь, якими обмінювалися старшини й козаки після цього випадку...

Підстави творення Української Державности розхитувалися все більше. Не помагали відданість, жертви й кров тих, що станули до боротьби за її створення.

Відступ з Києва. Житомир. Прихід німців. Гетьманія да, що „дправління“ своє зачала настановленням поміщицтва й карними експедиціями на українських селян, а кінчила проголошенням акту „федеративної єдності з великай Расіей“. Протигетьманське повстання. Директорія й трагічний кінець Визвольних Змагань взимі 1919 року... Кілька рядків письма, а як безмежне багато за тими рядками заховано!

Світлі вияви героїзму й шкірництва; надії та розчаровання; честь і злочини; первні здорового ладу й отаманія-анархія; самопосвята й партійне спекулянтство — ось елементи, з яких складалася ця критична для нас епоха. Повний осуд її, з додатними й відємними виявами — дасть об'єктивна історія. Не мені — українському старшині — ставити перед собою це завдання...

Надійшов 1920 рік. Відбув я тоді похід польсько-українських армій на Київ. Знову відродилися надії втримати у власних руках хоч частину, коли не судилося мати ціле. Не довелося!... Ніби сама доля, стоячи на сторожі вищої Правди, не захотіла потурати природному поєднанню двох різних, споконвіку ворожих до себе світів. І то коштом кривди власного, меншого брата...

В половині травня 1920 року червоні прорвали польський фронт і почався великий відворот з-під Києва. Пам'ятаю той відступ! Всі шляхи були забиті кинутими гарматами, кулеметами й обозами. Недавно одержана новенька французька муніція стала здобиччю червоних. Ще перед кількома днями регулярна польська армія — огорнена панікою — оберталася в збіговища озброєних людей, що вrostіч тікали на захід, неймовірно грабуючи українське населення. Це останнє приєднувалося до червоних і жорстоко мстило полякам при кожній нагоді.

Польські уланські полки не були всілі поставити спро-

тиву кінноті Буденного. Сотки автомобілів і гармат, кинутих більшовикам, запрудили всі дороги відступу. Спинившись над річкою Уж, Українська 6 дивізія довго й уперто стримувала червоних, прикриваючи відворот польських частин, що минали вже Ковель. Пізніше відбулися славні, клясичні операції 6 дивізії під Замостям (ген. Шт. ген. М. Безручко), що чекають на студії українських військових істориків. У той час на правому крилі, в Галичині, решта української армії здержувала більшовицький натиск на Львів. Так при чинній допомозі української збройної сили стався „*Cud nad Wisłą*“, коли то військова фортуна знов обернулася вбік поляків.

Новий побідний наступ на Збруч, Проскурів, Бар, Жмеринку. Нові оптимістичні надії. І раптом — неочікуване завішення зброї між Польщею й більшовиками. Підписавши військову конвенцію 21 квітня 1920 року з урядом УНР, поляки її зрадили. За час трьох тижневого завішення зброї, команда Української Армії спробувала зробити перегруповання, чекаючи обіцяної поляками зброї, заосмотрення й зимового обмундирования. Але марно! Польський генштаб свідомо готував їй загибель.

Кінець перемир'я поставив малочисельні українські частини перед обличчям сконцентрованої зо всіх боків червоної армії, що покінчивши війну з Польщею, одночасно ліквідувала останній спротив ген. Врангеля в Криму. Проти 6 українських дивізій, що ледве нараховували 12 тисяч борців, скупчено було 7 піших дивізій, корпус червоного козацтва, кінну дивізію Байлова, 17 окрему кінну дивізію й башкірські кінні бригади. Висліди боротьби були очевидні...

Розпочинаючи на 11 листопада бої, Українська Армія свідомо йшла на свою останню Голготу. Після кількадезних боїв, армія відкотилася до Збруча. Останню карту було бито... Перший акт Великих Подій кінчався. В сувору зимову ніч, армія довершила свій перехід на польську територію. Але вже не в якості „спільника“, „союзника“, лише в ролі жебрака, який принижено вимолював у господаря останнього притулку... За вірну службу! Епілогом її мали бути польські концентраційні табори.

Важко описати ті почування, які огортали вояків, коли вони, опинившись в глуху, морозну ніч „на рідній, галицькій, та не своїй землі“, зачали під галасливими наказами польських постерунків віддавати те, що для борця є найдорожче: зброю! Вишикувані потім в окремі кольони, маширували кудись у нічну тьму, як безголова отара, на поклик „союзних капралів: *Isć w porządku, psia mać!*...

Пам'ятаю: підійшов якийсь підфіцер з словами: „*Oddać broń!*“

Стиснулося серце. З злістю витяг із піхви шаблю та з

силою вдарив нею в замерзлу, тверду землю... Дзен-н-н-ь! Зламав... Прощай, стара товаришко!

II. ПОЛЬСЬКІ ТАБОРИ.

Люта зима, холод. Вітер гуляє по нетоплених дощатих бараках. А вони набиті по береги українськими старшинами й вояками. Відповідно зодягнених людей мало. Більшість із фронту прийшла з розбитим узуттям і підраними мундурами. А хто й мав щось у запасі, то давно вже випродав, рятуючися від голоду.

А голод дошкулює! Вдень видається кавалок хліба, змішаного з остяками та „зупа“, зварена на підозрілій конині з стрючків від фасолі... На кухнях, де вариться ця потрава — неймовірний сморід.

Здорові разом із хорими й раненими гнуться й купаться навколо одинокої пічки на величезний барак, щоб якось завітися. Білизни ані на людях, ані на постелях немає. А те, що й є, то брудне, кішить паразитами. Сплять на кропив'яних матрасах, набитих трухлявою соломою. Однаково — й козаки й старшини. Цілу ніч задубілими руками намагаєшся зігріти своє грішне тіло.

Голод і бруд зачали швидко спричинювати різні пошести й туберкульозу. Щодень виносять мерців у свіжі могили, викопувані за табором з простими, нашвидку зробленими хрестами — у ряд. Останній військовий риштунг для тих, що відійшли до „кращого життя“... Табори обмотані високими, колючими дротяними загородами. Навколо постерунки — брутальні, нахабні, крикливі... Цікаво, представники якої іншої національності можуть бути більш придатними до виявів хамського глуму й зневаги, як отці „дорогі союзнички“ — поляки, коли відчувають свою вищість і зверхність? Здається, навіть хамство москаля тому не дорівнює! Бо при всіх своїх рисах „скіфа“, примітивний москаль не здібний до такої рафінованості в знущанню, як отце прокляте „панське“ отродде...

В повітря, день і ніч, висить лайка й накази: „*psia krew, psia mać, psia kość, psia jucha, nie wolno i nie pozwalam!*“

І то без різниці — чи то стосується українського старшини чи рядового козака. Над всім панує „Антек“ у капральській уніформі. Це наш „Цар і Бог“. Обурені протести старшин не помагають, а скарги „по команді“ зустрічають лиш у відповідь розпучливе розгорнення рук у командирів: „що ми всилі зробити?!“

Постійний голод змушує людей ритися в помийниках, у кучах бруду, викиненого з польських жовнірських помешкань. А може якраз щось трапиться знайти поживного? За найдений маслак чи голову від гнилого оселедця, козаки шарпаються між собою, як ті пси...

А від уряду з Тарнова накази, розпорядження, ін-

струкції. Підняти дисципліну! Провадити навчання! Переорганізувати частини! Чекати скорого вимаршу на Україну!...

Люди чекають. Вчаться. Лупають напівбосими ногами в землю, вивчаючи муштру. Готуються на Україну. Вірять у швидкий поворот. Та й як не вірити? Чим же тоді існувати, дихати, жити? Віра ця допомагає пережити худоб'яче животіння й знущання таборової охорони.

Чути в гуртах козаків: „Ось лише вернути б додому. Покажемо проклятим ляхам! Навіки тямити будуть“... Лише голови небагатьох скептиків гризе хробак сумнівів... Але й ті відганяють їх, як докучливу мару.

А режим у таборах усе гіршає. Все частіше стають випадки побиття козаків польськими постерунками й постійні арешти до „паки“. Старшинам теж не легше. Команди таборів трактують їх ледве чи краще за „білих невільників“. Настає черга й на українське жіноцтво, що прийшло до таборів з армією: дружини старшин, сестри жалібниці й т. д. Польські „пани поручнікі“ звикають до трактовання цього жіноцтва за свого роду власний „запасовий гарем“, серед якого вільно всякими способами заволодіти „об'єкт“, що сподобається, для розривки. Фізичні терпіння, моральна задуха й почування безвихідности. В душі ростуть стихії бунту, що скермовані в один центр: пімститися, зрewanжуватися... Господи Милосерний, якби вийти на волю! Тоді покажемо...

В таких умовах йшло життя української армії в польських таборах. Дивним дивом, із положення союзника обернулася вона... у в'язня. Польські таборові команданти навіть часом не годилися називати нас „інтернованими“, лише „jeńcy“ (полонені). На протести й заяви, що ніхто нас не полон не браз і що наш уряд перебуває в спілці з Польщею часто доводилося чути заяви: „Jaki tam do cholery jasnej wspólniki! Ja tu daję rozporządzenia!“...

Час-від-часу до табору приїздили представники уряду. Тоді табір оживав, хвилювався й гудів, як бджолиний рій. У більшості з таких приїздів вояцтво було розчароване. Це тому, що висилані представники від різних політичних груп та фракцій уряду мало імпонували. Може вони й добре розбиралися в різних марксівських питаннях і парламентарних правилах, але шляхів до душі й довіря козака знайти не вміли. Опинившись серед маси цих обідраних, чубатих, суворих людей, що горіли знати правду про Україну й призвичаєні були до простих, але зрозумілих слів команди — вони розгублювалися й утрачали ґрунт під ногами. А це не могло переходити непомітно в свідомості та відчуження козаків. Тим політикам армія переважно була цілком незнана. Її душа, зміст і прагнення для них були закриті. Маю вражіння, що в певних політичних колах

армію не любили й споглядали на неї з підозрілістю. То спеціально стосується до різних „соціалістів“ і „пацифістів“, яких в урядовому оточенню було, хоч „став гати“...

Знаю такий випадок. До однієї дивізії приїхав делегат від центру. Якась типова цивільно-місточкова постать, із дрібних кооператорів чи щось подібне. Командир дивізії, великий аматор військового ладу й урочистих церемоній, вишукував усю дивізію з старшинами, оркестрою й так далі. Гримнув зустрічний марш. Залунало струнко. Урядова постать, ніколи не призвичаєна до таких зустрічей — раптом зблідла й розгубилася. Був то час Великодніх Свят. „Христос Воскресе“ — раптом гукнув делегат. „Воїстину Воскресе“ — недоладу загукали заскочені вишикувані ряди... „Кажу ще — Христос Воскресе“ — знову промовив він... „Воїстину!... „Іще раз Христос Воскресе“... На більше урядовий представник не міг спромогтися... Зачався в рядах сміх, командири грізно „іли очима“ козаків, щоб замовчали й усе кінчилося доволі несмачним конфузом.

Цілком інакше ставилися вояки при приїзду представників військової команди: Ген. Омеляновича Павленка, ген. Петріва й т. д. Ляйт-мотивом усіх цих представників була: „нас чекають“.

Часами до табору приїздили й представники з України. Їх інформації все були захоплюючі... „Україна горить у вогні повстань. Увесь нарід з дня на день чекає повороту уряду. Все вже готово“...

— „То чому ж уже не йдемо?“ — гукали козаки. — „Бачите, ще не прийшов час. Чекайте“ — було відповіддю. Тими „інієкціями“ табори жили далі. Якби хтось тоді сказав, що чимало тих „представників з України“ фабрикувалися таки десь в Тарнові, для якої то мети вони попередньо давали собі десь у готелях відростати бородам (мовляв: „ось зараз з Києва чи Харкова, так що й поголитися не мав часу“...) та зодягалися в селянські кожухи, та цьому навряд чи хтось би повірив. Бо не кожний зважить-ся повірити в те, у що не хочеться вірити. А міжтим, як показалося пізніше — такі експерименти „підбадьорювання“ армії також вживалися...

Минало й літо в марних очікуваннях війни та походу на Україну. „Прийшла осінь. Вітер ганяв занесене листя та обривки брудних паперів по табору, нагадуючи про наближення нової зими, що страхала своєю примарою. Лявдош, плакало небо, ніби в аккомпаніємент плачу душі. Та надії ще жили!... Сотки різних чуток, все радісних, що відповідали прагненням людей — кружляли по таборах.

Час-від-часу з табору таємничо віліжджали кудись старшини Київської дивізії, командиром якої був ген. Тюнник. Вертали потім назад і забирали деяких своїх то-

варишів і козаків з табору, ніби на працю до ген. Тютюнника, що перебував тоді у Львові. Невідомо звідки появилися інформації, що там ген. Тютюнник підготовляє нове повстання на Україні, в той час як в Румунії ген. Гулий готується до вимаршу з частинами, які сформовані з вояків, що після останніх подій опинилися в Басарабії. А поруч з тим поповзли гадюкою вістки, ніби старшини української армії, що знаходяться біля ген. Тютюнника, працюють під керівництвом відомого полк. Чоботарева в польській контр-розвідці й помагають полякам виловлювати й арештувати членів був. Галицької Армії, які підготували якесь повстання проти поляків у Галичині.

В тих протирічних чутках краялася душа, руйнувалися нерви, зникали рештки спокою. Старшини й козаки збиралися групами й відверто висловлювали своє невдоволення з командирів, що сидять спокійно в таборах і чекають, поки всі не вимруть із голоду та нужди.

— Краще там на Україні згинутися, ніж тут примиратися добровільною смертю в ляхів — чулися вигуки. Щоночі різали дрти завзяті задротянці і тікали, пробуючи дістатися до Львова. Та майже всіх назад приводила польська жандармерія. Та й не дивно! Таких обдертих, якими були українські інтерновані вояки — важко було знайти в цілій Польщі, навіть між жебраками.

Табори хвилювалися. Ім'я ген. Тютюнника ставало серед вояків легендарним. Оповідали про його здібність, зручність та енергію в часі Зимового Походу армії ген. Омеляновича-Павленка в році 1919. Всі надії покладалися на нього... Кожний наступаючий день всі міцніше прив'язував думки всіх до України, де точиться ще нескінчена боротьба... Нарешті сталося! До таборів приїхали післанці ген. Тютюнника для вербування людей. Брали не всіх, лише з певним вибором. Одначе всі хотіли потрапити в відділи, що мали виїхати і до сліз заздрили тим щасливцям, на яких упав вибір.

Перша партія повстанців з табору Олександрів, зложена з гарматчиків 6 дивізії, виїхала під мою команду. Решту заспокоєно тим, що поїдуть слідуючими чергами, бо, мовляв, масовий виїзд з таборів звернув би увагу більшовиків і тим унеможливив би таємну підготовку повстання.

Пізній вечір... Холодний вітер переразливо віє, свистить по таборовому колючому дроті. По одинці, через браму, виходять обдерті козаки... Нарешті — свобода!... Один по одному, на віддалі 10 кроків, ховаючися між будинками — прямують на двірця. Папери подорожі, представлені командантові двірця, зробили своє діло. Жандарми звільнили вагони від цивільної людности й розмістили в них козаків. На запит контрольора, куди їдемо, відпові-

даю, що везу козачу партію на працю, в ліси.

Настрій у всіх піднесений. Як звичайно, швидко зачалися пісні, чудові, тужливі...

Варшава. Тисячі людей снуються на двірці й жахливо кидаються в сторони на вигляд голої, обідраної банди. Цей мій козацький відділ... Жида спльовують набік і дивляться на нас з виразним призиством, щось говорячи між собою. Стає болячо до сліз. А потім у душі „махаю рукою“. Ет, чи не все рівно?... Скоро ж Україна! Ще трохи — і знов на рідній землі.

Виїхали з Варшави. Одноманітний стукіт коліс. Залізний кінь несе козацьку голоту у Львів. Тихо розмовляють козаки між собою. Шукають винуватих в невдачах боротьби. Винних знаходять серед своїх односельчан, що не станули одностайно до бою з ворогами.

— „Послужимо ще... Як виженемо москалів з України й підмуштруємо собі зміну, обов'язково візьмемося за ляхів. Каменя на камені тут не залишимо. Живого й мертвого мусимо вирізати. А як скінчимо й з ними, станемо на кордонах, так що й птиця не перелетить. От заживемо тоді, браття!“...

Під гуркить потягу й мене полонили надхнені мрії...

III. ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ.

В чисельному штабі ген. Тютюнника, що містився разом з польською розвідкою на Підзамчу (б. купелеве заведення „Киселка“) йде праця. Засновано на польсько-радянському кордоні т. зв. „пляцуфкі“, де сидять українські старшини, нав'язуючи зв'язки й ведучи розвідочну акцію.

Такі „пляцуфкі“ були в Копичинцях, на чолі з сотником Кузьменко-Титаренком, в Кременці з сотн. Редькою, в Корці з сот. Лінкевичем і в Сарнах з сот. Головком.

Тут треба вказати, що мимо підписання миру в Ризі, відносини між Польщею й Совітами були тоді дуже напружені. Вся увага поляків була звернена в бік на схід від Збруча. Прибувши нова червона сотня на кордоні викликала серед поляків переполох і проти неї вони ставили курінь і так увесь час конкурували з червоними.

Польська розвідка була дуже добре поінформована про стан на Україні й про дислокацію совітських військ не лише в прикордонній смузі, але й у глибокому загіллі. Починаючи від Заслав'я й до Києва в багатьох селах мали вони свої „пляцуфкі“ й передаточні станиці. Особливо вздовж кордону від Білорусі й до Поділля скрізь були дуже добре налагоджені передаточні пункти. В тій розвідці переважно працювали католицькі ксьондзи, вчителі-католики й навіть католики-селяне, що, хоч і були українцями — визнавали себе поляками. Крім того були й платні

фахові розвідчики.

Українська розвідка підлягала начальникові польської розвідки майорові Фльорекові. Але, на превеликий жаль, наш розвідочний апарат не виконував належно покладених на нього завдань. У той час як майор Фльорек одержував всі інформації безпосередньо від своїх агентів з Києва. Одеси й т. д., то наші розвідчики майже не важилися перейти кордонів Польщі й більше вешталися біля прикордонних залізничних стацій (Здолбуново, тощо) випрохуючи від репатріантів, що вертали з Сівітів до Польщі — старі більшовицькі газети, інформації і т. д. З такими „відомостями“ являлися вони до нашого штабу, оповідаючи цілі гори нісенітниць. Так само майже всі начальники українських станиць приїздили до штабу ген. Тютюнника з вигаданими відомостями про розташування совітських військ, настрої й повстання. На підставі цих відомостей, штаб навіть мав цілий реєстр більшовицьких частин, які по даним нашої розвідки мали негайно прилучитися до нас, як лише перейдемо Збруч. Тих обіцянок наших розвідників довелось нам довго чекати... Методи перевірки розвідників у нас не були налагоджені.

Майор Фльорек не вірив інформаціям нашого розвідочного апарату і самий установив над ним контроль. Скоро скандальна правда вийшла назверх і виявилось, що наші інформатори навіть ані не думали виходити на совітську територію. Першим попалися на тих містифікаціях сотник Хрешник і підполк. Тадей Нетреба з 6 дивізії. Їх поляки заарештували і з ними ще пару таких „розвідників“ та посадили в карний табор в Домб'ю (під Краковом).

Ген. Тютюнник опинився перед поляками в дуже незручному становищі. Тоді в нашому штабі вирінула думка виписати з таборів дітей-підлітків, які в час збройних операцій прибилися до армії й опинилися з нею в Польщі, та зужити їх для розвідочних цілей. Дітей цих у таборах звали „пацани“. Виявилось, що підлітки ці далеко краще вив'язуються з завдань, ніж „фахові“ агенти. Про них ще згадаю нижче.

Терпіла на недостачу організованості та солідності й внутрішня праця штабу. Його помешкання було завалене літературою агітаційною, різними паперами, тощо. Доступ до мешкання був цілком вільний і туди міг входити всякий, хто хотів. Ніякої контролю фактично не було. Треба мати на увазі, що водночас сама підготовка повстання уважалася „таємною“, бо дійсно багато залежало від того, чи будуть інформовані червоні про наші пляни. Між тим у помешканні штабу вільно швендалися всякі торгівці цигарками, цукорками, зводили знайомства серед старшин і козаків, вступали з ними в розмови. Появилися раптом і якісь дешеві фотографі, які за дуже низьку ціну про-

понували кожному фотографуватися. А таких находилося чимало, якщо не помиляюся, то й самий ген. Тютюнник. Щойно польська розвідка зацікавилася цими продавцями й фотографами та затримала деякого з них, які okazалися... більшовицькими агентами. Але було вже запізно.

Деякі старшини штабу також не виявлялися ані відповідними моральними прикметами, ані солідністю своєї праці в штабі. Десятки старшин, відомих самому ген. Тютюнникові, дні і ночі провадили на гулянках по каварнях та інших спеціальних місцях Львова. Бували різні небажані ексцеси. В тому добачую я провину самого ген. Тютюнника. Цей останній — хоч відомий з своєї хоробрости, рішучости, енергії й прикмет повстанчого провідника, поруч із тим визначався деякими відемыми рисами, які не давали йому змоги піднаходити собі відповідних співробітників, триматися певних організаційних засад, запроваджувати здорову, регулярну дисципліну, тощо. Частини, що находилися під його керуванням, завжди визначалися своєю манітною „партизанською“ розгойданістю й безладдям, хоч під зглядом боевим були добрі. Мав звичку ген. Тютюнник наближувати до себе й „фаворитів“, яким усе якось сходило безкарно з рук, у той час як до решти він бував часами дуже суворий.

Всі ці прикмети ген. Тютюнника проявилися й у праці його штабу та в поведенні певної частини його найближчого оточення. Кружляли також згадувані вже чутки, що деякі старшини штабу, не без відома ген. Тютюнника, перебувають на услугах польської контрозвідки й вишукують серед галичан тих, що зачали тоді організувати підпольну боротьбу з поляками. Акцією цією мав провадити полк. Чеботарів, а його підручними були наближені до ген. Тютюнника старшини: полковник Палій і Волков.

Чи дійсно було так, не знаю, однак тверджу, що певні позначки співпраці деяких старшин з польською контрозвідкою проти галичан проявлялися доволі виразно. Це навіть не уважалося потрібним особливо ховати. Слідження галицьких революціонерів жартівливо називалося: „охотою на турків“...

Та в штабі були старшини, праця та поведження яких заслуговували на найбільшу пошану й наслідування. Перший з них, це Начальник Штабу ген. Тютюнника полковник генштабу бл. пам. Отмарштайн. Ніколи не забуду цього зразкового старшини, до пам'яті якого ставлюся з найбільшим пієтизмом. Освідчений знавець військової справи, учасник усієї Визвольної Боротьби в Корпусі „Січових Стрільців“ полк. Коновальця, високо інтелігентна людина, Отмарштайн дуже вибивався на фоні „зотаманщинного“ старшинського оточення ген. Тютюнника. Знаю, що з лихої постановки праці в штабі й у зв'язку з цілим пляном

підготовки повстання. Отмарштайн часто не годився з ген. Тютюнником і між ними бували суперечки. Ці відмінні до себе люди здається так ніколи й не погодилися до самого кінця... Другим старшиною був полковник Роман Сушко, командир бригади 6 дивізії, що відрізнявся від інших, полковник Гаєвський, полк. Кузьменко та другі.

Та вертаю до мого відділу. Мій відділ прибув нарешті у Львів. Жандарми оточили юрбу козаків, але всемогуча посвідка польської розвідки скоро поладнала справу. Нас посадили в трамвай й провели через усе місто під проводом поліцаїв.

Ніч... Прийшли до великого будинку штабу. Жадної душі чи світла не видно. На столах скрізь машини, папери, відозви. Розташував козаків спати на столах, де кому краще, чекаючи ранку. Годин у 4 рано зачали сходитися мешканці... Чути жіночі голоси, сміх, оповідання дехто розважався в місті.

Звичні вставати з зорею, козаки вчасно збудилися, голосно розмовляючи між собою. Пішли вмиватися в ставок у парку, витираючися брудними сорочками. Тупіт ніг, сміх, балачки — стурбували мешканців. З кожної кімнати висовувалися голови штабовців з вигуками: „Командант!... Що за безобразя!... Спати не дають. Хто ви такі?!...“

— „Ми з табору приїхали, пане старшино. Ось наш сотник“ — відповідали козаки.

— Як приїхали та й сиділи б мовчки, а то тут вештаєтесь, галасуєте! Мурло обідране!“ Захвилювалися козаки, прийшлося вступати в пояснення й суперечки. Прибіг командант. Висловлюю йому здивовання своє, що в таку вже доволі пізню годину всі сплять. Відповідає набундючено: „Ви мені не указ. Тут Вам не табор, а штаб армії. Я господар старшинського зібрання й командант цього помешкання, отже прошу його лишити“. Був то полковник Хасловський.

На мою різку балачку з Хасловським, вийшов ген. Тютюнник. Довідавшись від мене, що прибули козаки, зрадів, але, оглянувши обідрану юрбу, зразу ж нахмурило чоло. В дальшій розмові обіцяв скоро видати одяг і харчі. Після полудня нас усіх раптом забрали поляки, повели до арештного дому й видали їжу, як арештантам. Обурений, я звернувся з скаргою до ген. Тютюнника. Розвів безпомічно руками: „Що можу зробити?... Ляхи! Хіба ж Ви самі їх не знаєте!“... В час цієї розмови він призначив мене командиром усіх прибулих гарматних частин.

За три дні пізніше прибули гарматчики Запорізької дивізії, але довідавшись, що харчів немає, одягу не дають і в придачу замикають козаків як арештованих, зажадали негайного повороту у табор. Лайки й погрози ген. Тютюнника не помогли. Запорожці вернули назад.

Всі ці явища й вражіння, набуті в штабі, ділали дуже прикро. Мимоволі закрадався сумнів: чи вийде щось путнє з цілої тієї справи?

Міжтим донесення з України в штабі все були дуже гарні. Там заснувалася революційна Козача Рада, з осідком підпольним в Києві. Вона майже кінчила підготовку до загального повстання й чекала лише наказів штабу та переходу його військ із польської території на свої землі. Вся територія України була поділена згідно пляну тієї Козачої Ради на райони, що мали зорганізовані збройні відділи. Все отже ніби було гаразд...

Уряд УНР дуже радів тим успіхам Козачої Ради, а з другого боку тих успіхів і побоювався. Чисельна отара партійників, що опанувала уряд, побоювалася, якби всю акцію визволення не перевела сама Козача Рада, бо тоді ставала загроза, що еміграційні політики лишаться без міністерських „портфелів“. Усі будуть розібрані!... Тому певні урядові кола наглили ген. Тютюнника, щоб приспішував вимарш

З другого боку повзли чутки, що й самий ген. Тютюнник не дуже відданий урядові УНР і лише чекає, щоб при переході на Україну пірвати з ним усякі зв'язки. Те лякало представників уряду, які й собі ставилися до ген. Тютюнника зимно. Хоч ці внутрішні інтриги й ховалися, але все ж годі було їх не помічати, а це справляло на людей пригнобляюче вражіння. Скрізь панувала атмосфера неясности, чогось недосказаного, не виявленого... В повітря ношилися якісь сумні загальні передчуття. Ось до штабу зачали прибувати й різні урядовці міністерства, які мали, до часу повороту уряду на Україні, створити в захоплених місцевостях провізоричний адміністративно-цивільний апарат. З Тарнова прибували цілі стоси карбованців і гривень, як національна валюта, призначена для заосмотрення армії.

З Полтавщини прибув старий партійний діяч Богун. З його оповідань виходило, що уся Україна палає в повстанню. В зв'язку з тим була зібрана нарада Штабу. На ній ген. Тютюнник пропонував негайний вимарш. Наказав він скорше виїхати полк. Гаєвському й полк. Кузьменкові до таборів, щоб привезти решту призначених для повстання частин. Заявив він, що вже вирішив першу партію на Україну в районі Ємельчина під командою полк. Нельговського, яка мала підготувати ґрунт для переходу цілої армії. Тут же поінформував він довірочно, що на його приказ прибув з України повстанчий отаман Хмара, що перебуває вже в Львові. (Пізніше виявилося, що то був самозванець; дійсний Хмара находився в той час на Поділля, де дійсно криваво боровся з червоними).

До плянів і пропозицій ген. Тютюнника ставився скеп-

тично полк. Отмарштайн та деякі інші старшини. Отмарштайн указував на те, що застосування польської влади до проектованого повстання нагадує якусь провокацію. Він схилявся до припицнення цілого пляну, вважаючи, що перевести його в життя не дасться. Полякам повстання потрібне лише для того, щоб потурбувати більшовиків, не рахуючися при цьому з українськими жертвами. Був він переконаний, що поляки навіть в останній мент не дадуть повстанчій армії ні обмундировання, ні навіть відповідної до важних завдань зброї. Висловлював він обурення й з факту очевидної співпраці деяких старшин штабу й полк. Чеботарева з польською контррозвідкою, зверненою на шпигунство й виарештовання галичан, що тоді, здається, шойно зачали творити У.В.О. Заявляючи, що він піде на повстання, щоб не думали, ніби хоче себе врятувати, здійснював водночас з себе відповідальність за його наслідки. На тлі цих відмінних поглядів, між полк. Отмарштайном і ген. Тютюнником виникали доволі гострі суперечки.

Серед урядових кол і більшої частини штабу панував однак оптимізм переконання в успіх повстання. Цю легковажність будучих труднощів не змінили навіть і вістки, що раптом надійшли, про розгром Козачої Ради в Києві більшовиками та масовий розстріл її членів. Інформації ті приніс з України хор. Левак, один з тих старшин, що дійсно, ризикуючи головою, переходив кордони, бував раз-у-раз на Україні й був у положенню добре зорієнтований. З його інформацій виходило, що більшовицька влада довідалася про акцію Козачої Ради не на місці, лишень через розвідників, які шпигували діяльність штабу в самому Львові. Він навіть указував на деяких підозрілих у тому відношенню чиників штабу, але над тим переходилося до порядку денного. На Україну прибув кінний корпус червоного козацтва (Київщина) й спільно з іншими частинами зачав жорстоко розправлятися з населенням, яке піддержувало повстанців. Супроти повстанців більшовики оголосили „тиждень боротьби з бандитами“ й наводнили повстанчі райони військами. Ці війська переважно складалися з москалів, що прийшли з голодуючих районів Волги. Розгром Козачої Ради утруднював положення й хор. Ловченко радив всі оці обставини мати на увазі при дальшій підготовці повстання. На це ген. Тютюнник відповів, що самий знає, що й як робити.

Так минали дні в штабі... Скоро видано наказ відправити козацькі відділи зо Львова до Рівного. Це з тих причин, що козаки, не дістаючи одягу (а було вже дуже зимно), харчів, та що сидючи замкнені — виказували все більше невдоволення. Зачалися перетранспортовання частин до кордонної смуги.

Виїжджаючи до Рівного з своєю бригадою, я дістав

від ген. Тютюнника категоричне запевнення, що там дістану для людей і одяг, і зброю. В дорозі асистували нам, як звичайно, польські жандарми. Приїхали і вигрузилися. Зачалося блукання по вулицях міста від одної військової установи до другої, під збільшеною охороною польських жовнірів. Між іншим у той час з Польщі вертали до Росії полонені більшовики. І ось якийсь майор дав наказа.. не-гаймо, відправити ввесь мій відділ з старшинами й зо мною вкупі... до більшовицької комісії, що займалася репатріацією своїх полонених! Можна уявити, як здивував, обурив і взбісив мене цей черговий вияв „допомоги союзників“? Положення ставало просто трагічне. Ніякі мої докази й переконування не впливали на майора. Раптом лихо змінилося на щастя. Випадково в „довудстві“ стрінув я командира польської батареї, якого ми врятували від атаки кінної башківської бригади, в час відвороту з-під Києва. (Бій під Ігнатполем). Він допоміг зв'язатися мені з оперативним штабом і там нарешті вдалося вже мені „врятуватися“ від майора, що за всяку ціну хотів перепачкувати нас до більшовиків.

Знову ходження вулицями... Якийсь великий будинок на головному шосе прийняв нарешті юрбу під свій дах. Розмістилися на брудній підлозі, в зимних кімнатах. „Опіку“ над нами перебрав польський поручник Маєвський, якому підлягали українські агенти розвідки, в Корці, Кременці і Сарнах. Пересиділи пару днів цілком голодні. Врешті польська команда вирішила нас розташувати в селах, навколо Рівного, Там ми мали чекати на остаточну концентрацію повстанчої армії, а тимчасом працювати... у селян за харчі.

Та яка праця в селянина зимою?... Селяни ані слухати не хотіли, щоб брати собі на хліб якихось дармоїдів. Лише при допомозі місцевих українських інтелігентів далося мені влаштувати свою частину в селі Золотієві, біля Рівного. Поволі селяни зачали до нас звикати. Жахливий вигляд голих і босих козаків справляв на них болоче вражіння й вони допомагали, чим могли.

Положення самих селян було катастрофальне. Був кепський врожай того літа, а до того поляки немилосерно їх грабували. Спад курсу польської марки руйнував села остаточно, бо ціни на сільсько-господарські продукти були цілком невідповідні до цін промислових виробів. Якось допомагали собі селяне рубанням дров на довколїшних жидівських тартаках, також за безцінь. Сваюля й підкупство польської жандармерії на селех були просто застрашаючі! Йшов повною ходою фактичний терор. Найменший непослух селян, що був вислідом справедливого обурення — викликав обвинувачення в „більшовизмі“, за якими слідували катування, суди й тюрми.

Школи й просвіти були майже всі ліквідовані. Лише серед українських церковних кол помічалася така-сяка національна робота, якій також перешкаджали з одного боку поляки, а з другого — московське попівство.

Але ж і ненавиділи селяне ляхів! Рідко коли я зустрічав такі вияви скаженої озлобленості й жадоби пімсти. До нашого повстання (а вони про дійсну мету нашого перебування в селах догадувалися, хоч козаки, згідно наказу, й додержували таємницю вимаршу на Україну) селяне ставилися скептично.

— „Куди Ви підете? Та ж там сила-силенна червоних! Ми то добре знаємо. Ось побачите, що ляхи вас обмануть і віддадуть комуні на поталу“ — казали вони. Знали вони і про договір УНР, який віддавав частину наших земель під польську окупацію, і тому до уряду ставилися ворожо. Козаки цьому не вірили й сперечалися. — „Та це брехня!... Цього не може бути. Хто ж це бачив, щоб уряд віддав Польщі наші землі... Ось почекайте — кінчимо з більшовиками, прийде час і на ляхів. Спільно будемо їх бити“...

Селяне сумно хитали головами й скептично зідхали... Прибула до Рівного й бригада 6 дивізії під командою полк. Сушка. А за нею й чисельний штаб ген. Тютюнника.

Події наближалися...

IV. Що діялося в цей час на Україні.

На терені України проявляла жваву діяльність Національна Козача Рада, з конспіративним центром у Києві. Викликаний Радою національний і повстанчий рух ставав для більшовиків чимраз то все більшою небезпекою. Майже все Правобережжя було поділене на боеві райони, де оперували збройні повстанчі загони.

Особливо сильно партизанський рух проявлявся на Київщині, в Тарашанському й Білоцерківському повітах. Тут провід над збройними повстанчими відділами мав один із представників Національної Козачої Ради, отаман Квітківський. Операції повстанців бували нероз дуже успішні й сягали навіть до самого Києва.

Так само й Поділля дуже неміцно трималося в руках совітської влади. Тут ділали в різних районах отамани Хмара, Заболотний, Іва, Чуприна, Лихо та інші. Оперуючи невеликими, так мовити „кадровими“, боевими відділами, ці отамани в потрібні моменти мобілізували навколо себе великі сили з селян своєї округи, які після виконання перних боевих завдань розпускалися по хатах, а в руках отаманів лишалися знову невеликі групи для ведення розвідки, зв'язку між селянами, нападів на окремі більшовицькі частини, установи, тощо.

Рівно ж на Волині й Поліссі оперували сильні повстанчі загони з численними отаманами. Хоч загальний провід над операціями мала Національна Козача Рада, то все ж усі

акції бракувало системи, твердого проводу й загального плану. Тому повстанча акція, мимо свого територіального поширення — все була доривочна й безпланова.

На Лівобережній Україні — наскільки знаю — масової повстанчої акції не було, хоч Нац. Коз. Рада й там мала свої зв'язки. Там, особливо на Полтавщині, в тому періоді маневрував Махно, проти якого, після розгрому білої армії ген. Врангеля на Перекопі, червоні скупчили поважні сили. Махно нераз звертався до окремих повстанчих загонів і Нац. Коз. Ради по допомогу й контакт, одначе успіху не мав. Нац. Коз. Рада відносилася неприхильно до невиразної анархістичної програми Махна й вимагала, щоб він став на виразний ґрунт боротьби за українську справу. Ті переговори наслідків не дали й усі повстанчі загоны були повідомлені про те, щоб не входили з Махном у ніякі зв'язки й не виказували йому ніякої допомоги. Невдовзі Махна розбила червона кіннота й він утік після того до Румунії, а звідтам до Польщі, де й був приміщений у одному з таборів інтернованих.

Нац. Козача Рада перебувала в зв'язку як із урядом УНР в Тарнові, так і з штабом ген. Тютюнника у Львові. Властиво, весь плян повстання ген. Тютюнника був побудований на тому, що після свого переходу з певною кількістю фахового війська, інтернованого в Польщі, на Україну — він одразу зможе опертися на озброєні повстанчі сили Нац. Коз. Ради й перетворити часткові партизанські операції в загальний революційний зрив, підтриманий цілим народом (у першу чергу селянством). Поруч із розгорненням загальних боевих операцій проти совітських військ, у звільнених повстанцями районах мала одразу творитися національна влада, з відповідними урядовими та адміністративними установами цивільного характеру. Власне для цього ж і йшла з повстанчою армією ген. Тютюнника певна кількість різних цивільних урядовців. у час підготовки загального повстання. Нац. Коз. Рада дала повстанчим загонам — зокрема тим, що оперували в прикордонній смузі Польщі, наказ підготувати все необхідне для переходу армії ген. Тютюнника.

Одначе маю вражіння, що в відносинах між Нац. Коз. Радою, урядом УНР і штабом ген. Тютюнника не все було гаразд... Існували між ними різного роду тертя й непорозуміння. Я вже згадував про вияви тих побоювань, котрі існували в урядових колах УНР у зв'язку з успіхами акції Нац. Коз. Ради, і мали виразний характер партійницьких поррахунків та конкуренції за „міністерські портфелі“. Коли мати на увазі, що й у відносинах уряду та ген. Тютюнника існували певні, говорячи „м'яко“, неясности, то можна легко зрозуміти той психологічний фон, на тлі якого переводилася підготовка цього, надзвичайно відповідального та історичного в своїй важливості, плану... Вказані

обставини не могли не впливати фатально як на настрої, так і на технічний бік підготовки акції. Гадаю, що колись уся закулісова сторінка цих подій буде з'ясована точними документальними даними й фактами... Так само можливо буде виявлено — з чиєї вини та з яких причин, повстанча армія була буквально викинута з кордонів Польщі на Україну — в пащу чисельної, добре організованої та озброєної більшовицької сили — **гола, боса й, що найголовніше — без зброї.**

Річ очевидна, що успіх плянованої акції надзвичайно залежав від того, чи з'явиться вона для совітської влади несподіванкою. А це могла забезпечити лише стисла конспірація — передумана в усіх деталях і доведена до кінця. Її, нажаль, майже не існувало! Тверджу, що в розконспірованні акції, як це не дивно, завинила не маса, а ті, хто керував нею. Чисельний козацький і рядовий старшинський елемент — призначений до складу повстанчої армії ген. Тютюнника — вповні усвідомлюючи собі вагу справи — вмів задержувати таємницю. Я самий був свідком випадків, коли селяне, в хатах яких мешкали козаки на самому польсько-радянському кордоні, не могли від них вирвати признання — для якої мети вони сюди приїхали. Вони могли лише догадуватися...

Як стояла справа з захованням конспірації в самому штабі ген. Тютюнника — я вже писав. Більшовицькі агенти вже з Львова могли обсервувати підготовку та всебічно освітлювати її перед своєю владою. Ще менше рахувалися з потребою й необхідністю тайни — урядові кола УНР. Як міністри, так і партійні лідери майже відверто говорили про повстання, що ось-ось мало відбутися. В передбаченні очікуваних від нього успіхів, робилися вже різні „політичні калькуляції“, проявлялися тертя і т. д. Зібраний у тарнівських готелях партійно-урядничий збір уже готувався до скорого вимаршу... на посади. Обмін вражіння та інформацій робився цілком відверто, на „чаях“ і „борщах“, якими гостювали себе взаємно „апаратчики“, в присутності жінок, дочок, знайомих, приятелів та просто випадкових людей... Перебуваючи в Варшаві, більшовицька місія, що мала скрізь своїх агентів і провокаторів, зуміла добре використати всі ці обставини: совітська влада була далеко перед початком повстання добре інформована про загальний плян і не прогаяла часу на те, щоб підготувати армії ген. Тютюнника належну „зустріч“, що скінчилася кривавою трагедією під Базаром...

Ця конспірація „від кума до кума“ привела до того, що більшовики своєчасно довідалися і про підготовчу акцію Національної Козачої Ради на самій Україні та швидко учинили її страшний розгром у Києві та інших центрах, і тоді наклали головою в підвалах Чека сотки розстріляних повстанчих провідників. Як показали пізніші факти,

розконспіровання Нац. Коз. Ради було наслідком тієї легкодухости, яку у своїх зв'язках з Україною проявляли урядові круги в Тарнові, та певні чинники тютюнниківського штабу.

Розгром Нац. Козачої Ради стався майже рівночасно з вимаршом армії ген. Тютюнника на повстання, що й привело до катастрофи. Чисельні повстанчі загони на Україні, що зв'язані були з Радою, а через неї ж і з ген. Тютюнником — утратили майже всі зв'язки. Залишені без проводу та інформацій, більшість з тих загонів навіть не знала про перехід армії ген. Тютюнника на Україну й довівлася лише тоді... коли під Базаром вона була знищена. До того, в цей час совітська влада видала закон про амністію повстанців, який уніс велике замішання й деморалізацію. Частина повстанців піймалася на цей більшовицький „гачок“, а ті, що вирішили й після цього продовжували збройну боротьбу — впродовж наступного року — були знищені та ліквідовані.

Я вже згадував про те, що коли виявилася ненадійна праця наших прикордонних розвідочних і зв'язкових пляцівок, то штаб ген. Тютюнника вирішив використати для цієї, надзвичайно відповідальної та ризиковної, акції малолітніх, що перебували при армії в таборах. Ті підлітки-хлопці віддавали штабові надзвичайні прислуги. Одержавши гроші на дорогу до кордону, вони купували різні предмети, яких бракувало на Україні (голки, нитки й т. д.), брали з собою агітаційну літературу й зникали. Переходити кордон було їм доволі легко, бо більшовицька сторожа напочатку не звертала жадної уваги на тих селянських дітей. Мандруючи від села до села, діти виконували всі накази штабу, нав'язували зв'язки, розкидували літературу, встановлювали передаточні пункти й нарешті перебравали на себе майже весь зв'язок між штабом ген. Тютюнника й Нац. Коз. Радою в Києві. Більшовикам ці підлітки завдавали великого клопоту й були весь час невовимі, аж поки через необережність тих людей, які керували нашими прикордонними станицями, не були розконспіровані. Невдовзі двох хлопців червона прикордонна сторожа піймала й після допиту постріляла їх у лісі. З того часу праця дітей була надзвичайно утруднена.

Особливо виділявся між ними один хлопець, літ 14, на ім'я Михась. Він довший час виконував найтяжчі доручення й усе з незмінним успіхом. У його обов'язок уходив зв'язок з Нац. Коз. Радою. І так після розгрому Ради в Києві, Михась попався чекістам на одній із явочних квартир (попав у засідку) і був заарештований. У час пізнішого свого побуту на Україні, мені доводилося бачити людей, які в той час сиділи в київській тюрмі на Лукіяновці й оповідали про героїчну смерть Михаса та ті туртури, яких він зазнав від більшовиків. У час допитів над ним страшно зну-

щалися. В роті не лишилося майже зубів. Їх повибивали йому чекісти. Під руками були в нього попалення до живого м'яса, бо чекісти, вимагаючи зізнань, усе клали йому під пахви гарячі крашанки. Нігті на пальцях злізли, бо придавлювано їх дверима. Маленький Михась з кожного допиту вертав увесь скривавлений, що робило на в'язнів страшне вражіння. Але мимо того, чекістам за весь час не вдалося видобути від нього жадного признання. На очну ставку представників штабу Нац. Козачої Ради приведено й Михася. На запит слідчих — кого він знає з арештованих, відповів, що бачить їх у перший раз.

„Брешеш“ — скричав слідчий... „бо ось він (слідчий показав на арештованого Чупринка) признався, що приймав від тебе документи петлюрівського штабу“...

— „Брехня“ — крикнув Чупринко. Михась підійшов до Чупринка й раптом поцілував йому руку. Після, обернувшись до чекіста-слідчого... плюнув йому в обличчя. Звалений наглим ударом важкого мавзера в голову впав і вмиль опинився за дверима. Сторожа біла й копала його ногами доти, доки там же не обернувся в скривавлену масу. Згинув Михась разом із членами Національної Козачої Ради.

Після ліквідації Ради повстанчий рух зачав слабнути. Червоне командування вирішило остаточно й за всяку ціну ліквідувати повстанчі відділи, що густо засіяли Україну. В тій цілі було переведено перегруповання червоних військ у найбільш небезпечних районах. Війська складалися переважно з москалів і різних інтернаціональних частин, вірних владі. Цілу осінь 1921 року кривалилися повстанчі ватаги в нерівних боях з червоними, але наступаюча зима надзвичайно ускладняла їх становище. Ватагам приходилося весь час, майже без спочинку, висиджувати в лісах, бо всі села були обсаджені червоними військами. Так поволі втрачали повстанці бази для своїх операцій. Допомога населення утруднювалася. До того всього червоне командування скрізь настановило спеціальні перепусні пункти, так що навіть селяне, виїжджаючи за своє село, повинні були давати докази, за якою потребою їдуть. У кожному селі були призначені десятки заложників, яких більшовики негайно розстрілювали тоді, коли мали докази, або хоч підозріння, що селяне мають зв'язки з повстанцями. Вкінці великі маси червоної кінноти переходили лавами ліси, разом з псами, вишукуючи повстанців. Боротьба починала набирати найстрашніших драматичних форм.

Повстанці нікого не милували, але й самі не здавалися. Важко ранені, після згори прийнятої умови, пристрілювалися своїми ж, щоб не дістатися в полон більшовикам. Ночами околиці світилися від палаючих сел, яких червоні нещадно нищили. Червоні язики, кидаючи зловіщі пасми на чорне, зимне небо, освітлювали шляхи, на котрих біль-

шовицькі частини гнали перед собою отари овець, корів, домашню птицю, везли селянське майно. То були „карательні експедиції“. З-заду лишалися згарища хат, де конали й бігали в диких, безпомічних зойках жінки, діти й немічні старці. Мужчини були в лісах, оточені зо всіх боків, здичавілі від жаху й небезпек боротьби. Законом й засобом їх існування ставав повстанчий „обрізан“ (коротка, обрізана рушниця).

Так, крок за кроком, „упорядковували“ червоні москалі Україну, змушуючи населення до послуху. Одна за одною гинули повстанчі ватаги, знесилені в нерівних змаганнях. Приходила пора великої, повторної руйни.

Але надії ще жили!... Викуте з крові, терпінь і ненависти завзяття — не вгавало.

Перехід ген. Тютюнника з своєю армією на повстання мав остаточно вирішити питання: бути чи не бути?... А в позитивний вислід цього рішучого змагання так хотілося вірити!...

Міжтим мент був об'єктивно вже страчений... Решту зробила Варшава...

V. Підготовка до вимаршу на Україну.

А ми тимчасом усе сиділи в селах під Рівним. Було важко. Кожна хата, де мешкали козаки, була повна сліз, скарг, нужди й горя. Той шматок хліба, що діставали ми від селян, ставав нам поперек горла. Доходили вістки про криваві заворушення в різних районах Волині, де селяне виступали проти поляків буквально з голими руками: без зброї, майже одні дрючки... Вибухи жорстоко здригалися.

Те, що бачили козаки на селах, поволі все більш розятрювало їх власні душевні рани, бо й самі вони вивезли з таборів надто свіжі спогади польської „приятності“. Все частіше зверталися козаки до старшин за роз'ясненнями, чому поляки так ставляться до українців, що є їх „союзниками“. Але що міг на це їм відповісти український боєвий старшина, що самий розгублювався в сумнівах, хаосі вражінь і суперечностях?!... Він знав військові правильники, обов'язок кермувати й піклуватися своїми підлеглими. Але політика?! Умови? Договори? На це ж усе є уряд! Наша справа виконувати накази.

Нарешті одержали наказ вирушити в напрямку на Костопіль. Прийшла вістка, що нас там чекає зброя та одяг. Швидко вже на Україну! Настрої піднеслися. Довга ватага обідраних і босих козаків, подякувавши селянам за гостинність, вимаршувала.

Кольона під Костоподем значно збільшилася, бо до неї прилучилися нові ешалони, що прибули з таборів — і далеко розтягалася на степовій дорозі. Вони прийшли з с. с. Міцки Малі й Міцки Великі.

Падав сніг. Продував скажено вітер, до костей проймаючи роздягнених людей. Здалека видні хати в голім степу. Це невеликі хутори, що збудовані на місці оселі, зруйнованої війною. Це ж Волинь многотраядальна, що зазнала на собі походи московських, німецьких, австрійських, більшовицьких і польських армій!... На хуторах господарі німці, яких у час світової війни москалі вивезли до Сибіру. Вернули тепер на рідні місця, де життя все рівно не має. Дусять кольтоністів поляки. „Idź do diabła, do Niemiec!“ . . .

Розташувалися ми по хатах. 60 і більше чоловіка на одну хату! А крім того повно козацтва в стодолах, стайнях, тощо. Донимає холод. Накриваються соломом, щоб якось загітисся. Так перекекали до ранку.

Ранком пронеслася вістка: „привезли зброю“!... Находиться на одному хуторі. Мов блискавкою пронизало всіх... Зброя!... Кінець інтернуванню!... Знову вільні! Пішли. На одному дворі стояли вози, криті соломом й брезентом. Зимно страшно, але козаків неможливо загнати до хат. Йдуть жваві балачки й суперечки, що саме в возах, яка зброя, де одяг і т. д.

Біля двох возів скупчилися кіннотчики. Видко з-під брезента списи. „А де ж коні“ — питають козаки. „Цікаво, які шаблі й сідла? От якби Господь післав доброго коня“...

Піхота цікавилася рушницями, головном, чи є також і багнети. Найспокійніше тримали себе гарматчики. Одразу сконстатували, що гармат наразі не має. Чого ж тоді й хвилюватися? Коли хтось із них і заглядав до возів, то решта відганяла... — „Чого заглядаєш, як сорока на маслак? Думаєш, що гармати тут під соломом“. Огризаючися на всі боки, — гарматчики відходили до своїх. А жарти й сміх між козаками довго не вгавали.

Час обіду. Всім не вистарчило. На тих, кому не попало фунта хліба, видали по 100 марок польських. Але купити щось за ті гроші годі. Довідемося, що відтепер частини перейдуть на власне постачання й що „Начальником Постачання Армії“ (отаманська любов до гучних титулів) призначений полковник Хоха... Але початок не дуже щасливий! Тут же зібрані старшини довідалися, що частини, призначені до вимаршу на Україну, переіменуються в „Армію“. Міжтим усі вони нараховують троха більше 1000 людей. Але хіба не все рівно? Хай буде „армія“...

Біля 3 год. полк. Хоха дав наказ вишукувати частини: отримувати зброю. Тут і виявилось, що зброю привезли „не всю“. „Решта“, як також одяг, взуття й коні прийдуть.. на самому кордоні. Тяжкий камінь ляг на серце кожного командира... Ставало ясным, що тут заховано якесь крутіство, яке треба з службового обов'язку покривати й у свою чергу брехати козакам, заспокоюючи їх обіцянка-

ми... А чи здійсними вони? Ці сумніви полк. Хоха розві-
яв авторитетною заявою, що все вже в певному місці при-
готоване... Гаразд! Тим краще.

Чути команду: „Кіннотчики, підходь за зброєю“. Коза-
ки кинулися до возів. Кожний отримав спис і шаблю. Ша-
блі тяжкі, німецькі, в металевих піхвах, до яких козаки
не при звичаєні. Але кіннотчиків було замало на загальну
кількість цієї зброї й списи з шаблями ще лишилися.

— „Ну підходь, кіннота“ — викрикував полк. Хоха. „Хто
хоче бути кіннотчиком — кожний козак мусить уміти їзди-
ти, а коні будуть — бери списа й шаблю“.

Але при звичаєні до дисципліни козаки не рухалися з
місця з своїми старшинами. На тому „зброєння“ кінноти
й кінчилося.

Зачали роздавати рушниці. Багато з них були майже
нікуди непридатні. Кращі забрали представники штабу з
різними інституціями, а решту частини просто не хотіли
брати. Надіялися на нові, які чекають нас в певному „місці
під кордоном“.

Сумно дивився полк. Отмарштайн на це видовище. Пі-
дійшов до старшин 6 див. і тихо промовив: „Беріть, па-
нове, те, що дають. Хай кінчиться цей базар. І так кращого
не буде“.

Загалом було видано **кількасот рушниць, списів шабель**.
Це на відділ, чи то „армію“, в кількості понад 1000 люда!
Решта не дістала **нічого**. Було ще **4 кулемети Кольта** на
важких станках і **2 кулемети Максима**! Одначе зразу ста-
вало ясно, що для рухливих повстанчих операцій вони є
непридатні й що в рішучий мент прийдеться їх кинути.
Так потім і сталося. **До кулеметів було по 5... стрічок з**
набоями.

Одержавши зброю, частини вирушили до села Біланівки—
Борової. Жахливий вигляд мав цей похід. Босі, в лахміт-
ях, козаки, стрибали по снігу, тримаючи спис або важку
німецьку шаблю, що бовталася під ногами. Якесь видови-
ще з часів середньовічних „селянських війн“... Другі три-
мали в задубілих руках рушниці; з останніх багато „об-
рміанив“, або рушниць без замків.

— „Підтягнися, підтягнися!“ — чулося по кольоні. Спи-
нилися на місці й вишикувалися півколом.

— „Командарм! Тютюнник!“ — Команда — „струнко!“

Все завмерло. На коні наближався ген. Тютюнник в
супроводі штабу й „кінноти на конях“ (6 козаків!...) з сот.
Хмарою на чолі.

— „Здорово вояцтво“...

— „Доброго здоров'я, Пане Генерале“ — пролунало.

Генерал зачав промову. Загальний зміст її був наступ-
ний: На вас випала важка, але почесна доля першими з
зброєю в руках вступити на українську землю. Але тру-

днощів боятися не має чого. Україна нас підтримає. Там усі угруповання об'єдналися проти комуністів. Завтра станеться великий вибух, зв'язаний із штрайком залізниць, пошти й телеграфу. Нашим завданням є створити кадр національної армії й перебрати на себе керівництво над масами. Ми повинні вийти з честю з покладених завдань. Далі зазначив генерал, що до кордону вже недалеко й там отримаємо одяг, взуття й решту збройного матеріалу. Гучне слава було відповіддю командармові. До нього приступив адютант Головного Отамана полк. Доценко й подав папір. То було послання С. Петлюри. Так пригадує собі його зміст:

„Вояцтво! Знаю, що тяжко прийдеться Вам змагатися з ворогом, але надія на Бога, та наш Нарід, який допоможе нам вигнати ворогів з власної землі. Бороніть мирне населення без різниці віри й національності, карайте без милосердя винних у погромах жидівських. Незабуйте, що на визвольні змагання Українського Народу дивиться з співчуттям увесь культурний світ. Шкодую, що самий не з Вами, але душею завжди біля Вас. — Головний Отаман С. Петлюра“.

Яку гірку усмішку викликають тепер в мене ці слова! Але частини з справжнім ентузіазмом реагували на заповіт Отамана. „Слава! Хай живе Україна! Хай живе Головний Отаман!“ — довго розносилося в морозному повітрі.

Кольона швидко посунулася далі й увечері заняла с. Біланівку, де й заночувала. Суворий наказ: не казати селянам, куди йдемо. На всі запити козаки відповідають, що приїхали на працю: ліс рубати.

— „А зброя навіщо“ — питали селяне. — „Та ж тут біля Вас небезпечні сусіди, більшовики“ — було відповіддю.

— „Ой, лишенько“ — далі не вірили селяне. — „Куди ж Вас Бог несе? Буде Вам там дуже важко. У більшовиків сила велика, а Ви босі, обдерті, та й ще з такою зброєю!“...

Ніч не довелося провести в теплих хатах. Наказ: вирушати далі. Остаток ночі й увесь день йшли глухими зимовими дорогами серед болот та трясовищ, під проводом одного місц. селянина. Минули по краях замерзлий Случ. Діставшись до села, стомлені люди відпочивали до ранку. Рано знову в дорогу, до кордону, де нарешті маємо одягтися й взутися. Замерзлі баюри й сніг сильно дошкулювали босих.

Знов цілий день кружляли в перелісах та болотах. Спочатку старшини гадали, що таке маневрування потрібне для маскування нашого руху перед більшовиками. Коли виявилось, що в дійсності ховаємося не від більшовиків, а... від поляків!

Дізналися тут просто про нечувану річ. Виказалось, що більшовицька місія, добре інформована про виступ українських частин з Польщі, поставила домагання полякам, щоб вони негайно відправили військо назад у табори. З

Варшави дали відповідний наказ і проти нас вислано кінні польські полки з Ковеля й Рівного, з дорученням, розброїти „bandu petlurowców“ і відтранспортувати їх з поворотом. Командирам польських частин навіть поручалося, зужити проти нас зброю, коли добровільно не піддамося. Але в самих польських сферах думали про ту річ неоднаково! В той час як одні доручали військам нас ліквідувати, другі помагали штабові ген. Тютюнника уникати зустрічі з польськими полками. До таких наших „прихильників“ і належав згадуваний вже начальник польської розвідки майор Фльорек, який сповістив штаб ген. Тютюнника про небезпеку. Треба зазначити, що польський генеральний Штаб призначив до армії ген. Тютюнника своїх зв'язкових офіцерів: поручників Ковальського й Маєвського, що мали з нами вирушити на повстання. Оба походили з України, родом, здається, з Харкова. Отже ці поручники й давали місцевій команді польських військ нарочно брехливі донесення про наш марш, щоб унеможливити погоню й дати нашим частинам спроможність висмикнутися за кордон.

Витворилася ситуація, ніби символізуюча „польсько-українську спільність“. „Спільники“ з одного боку самі виштовхували нас на Україну, для бажаної їм „akcyi dywersyjnej przeciw bolszewikom“, а при тому ж одночасно готували нам розправу, ще перед тим, як це завдання „банда петлюровців“ виконає. То все була очевидно „висока політика“, але вояки, що в ній не розбиралися, на ту вістку просто здурніли. В тих чисельних викрутасах польсько-уенерівського союзу дійсно можна було остаточно стратити голову! Положення стало грізним, бо ж про спротив двом полкам добре озброєної регулярної кавалерії, „армія“ не могла й думати.

День минув без стрічі з поляками. Надходила темна ніч. Очі засипав дрібний сніг. А довга стрічка оборванців з коливаючими списками і брязкотом шабель наближалася до мети: кордону.

Прийшли. Глибока ніч. Село Борова. Одна верства до демаркаційної лінії. Здалека чути гавкіт псів. Серце чогось посилено б'ється в грудях. Тисне якийсь невимовний тягар, а раптом проривається й радість. Ось тут, так близько — Україна! Всунулися в село... Вояки раділи з відпочинку, але найбільше з того, що тут дістануть обіцяний одяг і муніцію.

В селі стояла кінна польська жандармерія, що була поінформована про наш марш і мала наказ перешкодити нам перехід через кордон. Того зробити вона одначе не зважилася. Жандармів було лише 45 чоловік. Містилися вони в покинутому панському палаці, власник якого не хотів видко мешкати в небезпечному сусідстві в червоними. Ко-

мандант жандармерії телефонував до команди, прохаючи допомоги, та дарма. Телефонічні дрти були зрізані ще тоді, коли армія була перед селом, і ми включили до дроту свій апарат. Командантові відповідав поручник Ковальський, ніби від довудства польських кінних полків, і обіцяв допомогу. Жандарми станули в гострій поготівлі.

Тягнеться ніч перед зимовим ранком. Вона ховає якісь постаті, що з рушницями в руках оточують помешкання жандармерії. То невелика купка козаків. „Stuj! to jidź...“ — гукнув жандарм та не кінчив. Люфа револьверу біля лоба: „віддай, ляше, зброю“. Прохає не забивати: жінка, діти!... Десяток козаків увійшов раптом до будинку. „Руки догори“. Виконали це жандарми негайно. Мова про одне: не забивайте!...

— „Та на яку хоробу ви нам потрібні. Віддавайте зброю“. Так було обеззброєно жандармерію й цим коштом „армія“ посилилася 45 рушницями й такою ж кількістю коней. Здобуток чималий! Одразу був сформований кінний відділ.

Доки люди відпочивали по хатах, наша розвідка вже побувала за кордоном: у царстві червоного ката. Коло години третьої ночі прийшов наказ: „готуйтеся до вимаршу“.

Хутко зібралися козаки в переконанню, що зараз буде роздача одягу й зброї, щоб частини мали можливість ще досвіту вирушити на ворога. Коли показалося, що обіцяного обмундирования й муніції немає! Пусті мрії! Повстало одразу заворушення... Обурені люди стояли на морозі, вистукуючи зубами. Контраст морозу з сказаним вітром, що наскрізь продував ледве прикриті шматтями тіло, до теплих хат — де щойно спали люди, — був надто різкий... Але щось говорити, чи плянувати в безпосередній кільометровій віддалі від ворога було годі. Всіх лише охопила якась тупа скаженість.

При збірці виявилось, що декого бракує: гарматня бригада Київської Дивізії була відсутня. Командир бригади сот. Вітко та сот. Мазарюк забрали з собою решту старшин, кинули козаків і самі зникли. Як потім виявилось, дезертували до таборів. Серед козаків-гарматчиків Київської Дивізії счинився галас, крик, погрози. Положення стало критичне.

Довідавшись про втечу старшин ген. Тютюнник доручив мені включити київських гарматчиків до моєї частини, а для заспокоєння козаків голосно наказав сотн. Храмів: „Негайно їх доженіть і перебийте на місці“. Ясно, що ніхто в погоню за дезертирами не йшов. Не було вже на це часу.

Приходила рішуча хвилина... Зараз опинимося на довго очікуваній Українській Землі...

VI. Вимарш. Перші бої.

Наказ: голосно не розмовляти, цигарок не палити; хто має рушницю — наперед!

Розбиті на три групі, озброєні люди рушили під проводом місцевого селянина. Дорога наближалася до лісу, що видавався чорною стіною в передранковій імлі. Один за одним хутко перебігали козаки через вузьку кладку, перекинену через невелику річку, що котила свою темну воду кудись у гущавину ліса. Вітер лютував на верхах дерев. Під ногами шелестіло замерзле лисття й галузки. Частини станули перед левадою, вкритою стогами сіна. Провідник показав рукою вперед і зник позаду. За стогами зачиналося село. Ледве видні в темряві хати, розкинені під лісом.

Наступ зачався з трьох боків одночасово.

Незабаром одна група наткнулася на червоноармійця, що спав у стіжку сіна. Зрадила його, витоптана в снігу стежка. Червоноармієць думав, що то прийшла йому зміна й зачав з місця „матюкатися“ (московська лайка), що спізнилися. Але коли дістав пару разів по потилиці, одразу зорієнтувався, що бачить перед собою давно очікуваних гостей. Трусячись від страху, зачав він оповідати, кілька їх тут в селі стоїть. Прикололи багнетом.

Здалека ззаду вітер доносив здавлені викрики. Це хвилювалася кольона роздягнених і безбройних козаків, що чекали наслідків першого наступу. Успіх бою гарантував їм одержу й зброю! Бо після „заосмотрення“, яке діставали вони від „союзників“, лишилася тепер одна надія виеквіпування війська: ворог!..

Накази — бути тихо — не помагали. Холод до щенту вимордовував людей. Нещасні бігали навколо дерев, стрибали, танцювали, вироблювали неймовірні рухи, щоб якось загіртіся. Вмішався в це й ген. Тютюнник, але в відповідь почув від козаків нарікання за несповнені обіцянки відносно заосмотрення частин. Цей танок майже голих, замерзаючих людей в нічній темряві робив страшне вражіння. Полк. Отмарштайн підійшов до групи старшин 6 дивізії й закрлявся.

— „Що там тепер наказувати тишу й порядок“ — промовив він. — „Треба було раніше думати про те, щоб не кидати козаків, безбройних і неодагнених, в пащу ворога“. І додав: „за це дадуть відповідь ті, що роблять політику в варшавських каварнях... Проклята наволоч!...“

— „Що ж тепер робити, пане полковнику?“ — питали старшини. „Нічого, виконати лише свій довг“ — було відповіддю. В цей час полк. Отмарштайна закликав до себе ген. Тютюнник. Повернувшись від нього, полк. Отмарштайн наказав зняти застави на Воняку й Корець, виставлені проти поляків, і підтягнути частини безбройних козаків у ліс, біля обозу.

В цей час під селом зав'язався бій. Хоч червоні і чекали нас, а проте були заскочені нашим швидким вимаршом і

наступом. Козаки наскоком захопивши більшовицьку заставу, кинулися в саме село. Стрілів не було, бо — щоб не дати знати про наш виступ у bliщій околиці більшовицького запілля, наказано було працювати одними багнетами. Козаки виловлювали по хатах червоних. Напочатку брали полонених, але коли довідалися, що це Ленінградський курінь спеціального призначення, то зачали на місці колоти багнетами. В повній тиші відбувалася ця перша боева сутичка на українській землі...

А ліс гудів, хвилювався й решта безбройних людей шукала затишку між деревами. Ті козаки, що мали плащі, сідаючи на землю, у сніг, закривали ноги товаришам, в яких були розбиті черевики. Дехто гриз капустині качани, припасені ще в дорозі. Інші спільно, групами, курили цигарку, що переходила від одного до другого. Ціла увага всіх була там — напереді! Довге очікування виводило з рівноваги людей. Чулися невдоволені вигуки — „що вони там роблять? ... позабирали рушниці до рук і певно самі не знають, що з ними робити! Хай нас туди пустять“... Козаки не знали, що в селі багнетний бій вже закінчується.

Скінчивши з кордонною сторожею боеві частини негайно повели наступ на с. Лопатівку, де мали бути розташовані більші сили ворога. Вслід за ними в здобуте вже село втягнулися частини безбройні. Дорога дальшого наступу гадюкою крутилася в лісі, порізана рівчаками і струміннями.

На повороті з лісу наша передова сторожа стрінула кінних. Як потім виявилось, це був командир червоного куреня з адютантом та двома кінними ордонарцями. Віддаль була не більше 20 кроків. На заклик „стій“ — гримнули стріли з револьверів. Це стріляли червоні старшини, що негайно зорієнтувалися — кого перед собою мають. Козаки відповіли сальвою й кинулися вперед. На місці лежало двох забитих: адютант і ординарець. Командир з другим ординарцем відстрілюючись зачали тікати. Але їхати верхи в лісі було важко, та й ще в ночі. Кинуши коней, оба заховалися в хаті лісника і зачали через вікна знов стрілянину. Ми оточили будинок, з якого скоро вийшов лісник та повідомив нас, що оба більшовики лежать ранені в хаті. Увійшли... Командир був вже мертвий, а ординарець конав. Перевели трус і в кишенях командира знайшли: чотири гарні перстені з діамантами, золотий годинник з двома довгими золотими ланцюжками та срібну папіросницю з золотими монограмами. Все це очевидно було грабоване. Найголовніше те, що найшли при ньому також наказ з повідомленням, що з Польщі мають перейти „петлюрівські банди“. Доручалося всім командирам частин посилити охорону й приправитися до ліквідації цих „банд“. Стало очевидним, що червоні про наш марш вже інформовані...

Міжтим частини вже увійшли в звільнене село й на раник селяне, пораючись у своєму господарстві, з здивованим поглядали на неочікуваних гостей.

— „Здорові, дядьку! Добридень тітко!...“ — веселими голосами гукали козаки... Юрба вояцтва оточила дівчину, що вийшла з коромислом по воду.

— „Здорова була, чорнобрива!... Чи даш води напигися?...“ — „Пийте, наздоров'я...“ — Козак припав до відра.

— „Зразу видко, що поїв чогось смачного, коли так т'є воду“ — жартували козаки. — „А ти не гавкай!... Бо гріх не напиться водиці на рідній землі, та ще в такої дівчини...“

— „Як називається слідуєче село?“... — „Слободка Лопатичі. Туди пішли вже Ваші. Але там цілий батальон більшовиків, а ваших зовсім мало“...

— „От, дурниці! ми більшовиків не боїмося. Ми козаки!“

По вулиці їхала тачанка з кулеметом. Її вночі забрали в червоних наші. На тачанці за кучера сидів полковник більшовик. Поруч із ним сидів козак біля кулемету.

— „Хлопці! Ось землячка з Таращі надбиав“ — гукнув він, показуючи на полоненого. „Тепер буде нам служити... З дороги чортова піхота!“... Вояки з заздрістю поглядали на тих товаришів, які з нічного бою розжилися на чоботи, шинелі й рушниці. Скорше б стрінутися з ворогом і або загинути, або здобути одіж та муніцію — у всіх було загальною мрією.

Міжтим боеві частини підходили до наступного села. Шлях йшов через потік. Зачалися хати. Біля першої стояла якась жінка, висипаючи золу з печі.

— „Здорова була! А де тут у Вас військо?...“ „А там далі, на селі. А в мой хаті знаходиться якийсь старший. Йдіть розпитайте...“

Частина так хутко підійшла до села, що червоні не знали про небезпеку. Увійшли до хати, вслід за жінкою. Це була жидівка, властителька крамниці. Простора кімната, заставлена ліжками. На них знані „бебехи“. Посеред кімнати стояв мужчина в чорній шкуряній куртці. Побачивши нас — звернувся до нас: „чого хатіте, товарищі?“ З сусідньої кімнати почувся жіночий крик. То була московська лайка.

— „Руки догори — мерзото!“... Червоний з перераженням підніс руки. Вслід за ним ще два мужчини й три жінці, що вибігли з сусідньої кімнати. Тут побачили ще одного, що лежав у ліжку і силкувався витягнути з-під подушки револьвера. Удар кольбою рушниці охолодив його воєвничі заміри. То був лотиш, командир сотні, що другий місяць лежав, поранений в бою з повстанцями на Волині.

Зачали допрос. Виявилось, що в селі стоїть лише сотня. Решта розміщена в інших місцях, очікуючи наступу

„петлюровцев“. Забрали зброю, одержу й чимало дороговціностей, особливо жіночих ланцюжків.

Козаки бігли по селу, стріляючи за втікаючими червоноармійцями. Незабаром приїхав штаб ген. Тютюнника. В селі зробили невеликий відпочинок. Червоних командирів покололи й зачали допитувати їх жінок (то були коханки). Одна з них була надзвичайної краси, білявка. На неї найбільш скаржилися селяне. Завдавала вона їм своїми забаганками багато шкоди. Довідавшись, що жінку ту піймали козаки, збіглися баби з цілого села й прохали дати їм до розправи оту руду суку, що має світле волосся“. Ген. Тютюнник розпорядив, щоб лишити жінок при штабі. Пізніше перед наступом на Чоповичі, всі ці жінки були розстріляні.

Треба було спішити з дальшим наступом. Кружляли чутки, що Проскурів, Винниця, Кам'янець і Бердичів заняті вже повстанцями. Житомир захопив 4 кінний полк, під керівництвом полк. Палія-Сидорянського. 41 більшовицька дивізія перейшла на бік повстанців. Коростенський район вже три доби охоплений боями з відступаючими червоними, що зо всіх сил боронять підступи до Києва. В Овручі находитися вже полковник Нельговський.

У всі ці інформації старшини й козаки вірили. Ніхто не припускав, що вони — фабрикуються самим оточенням ген. Тютюнника для піднесення духа армії. Робилося це, звичайно, в такий спосіб: Начальник розвідного відділу штабу полк. Очеретко наказував своєму помічникові сотн. Ващенко та іншим співробітникам перейти по кольоні з новою, ніби зараз до армії прибув якийсь післанець з тієї чи іншої місцевості з вісткою, що там комуністи вже перебиті та встановлена „українська народня республіка“.

Армія посувалася в напрямку Коростеня, маючи скрізь сутички з відділами червоних військ. Сутички ці кінчилися незмінними нашими успіхами.

Йдучи на Коростень, треба було нам перейти через великі села Давидівку й Дорошинці. Від полонених ми довідалися, що там стоять більшовицькі частини. Отже й з-переду й ззаду. Вимаршували. Густий сніг покривав землю й порошив очі. За день було зроблено більше як 50 верстов із боями й люди ледве пересували ногами. Нарешті підійшли до села. Йдемо з захованням найбільшої тиші. Припавши до землі, шукаємо очима варті. Окрик: „хто їдьот“. Блискавичний наскок і варта перебіта. Решту куреня можна було брати по хатах сплячими.

Та трапилася подія, яка перешкодила плянові. Як звичайно, було в час нашого руху, коли бій триває з-переду, то всі „штабові інституції“ ховалися ззаду, а коли ворог наступає ззаду, то вони рвуться наперед. Так було й тепер. Услід за першою стежею, до села посунули ці пани з своїми джурами, шукаючи їжі та місця для спочинку. Вийшло

так, що козаки-гарматчики прийняли штабовців за більшовиків і зачалася стрілянина, що дала кілька трупів. Але найголовніше, про нашу присутність були попереджені вороги. З хат повискакували червоноармійці й знов зачався бій.

Село Дорошинці розділено від Давидівки лише балкою з якоюсь брудною річкою. Від кулеметного вогню більшовиків сильно потерпів наш обоз, що творив тут найкращий об'єкт для обстрілу. Ворог знищив греблю на Дорошинці. Прийшлося будувати її під перехресним вогнем. Боеві частини 6 дивізії під командою підполк. Григорака повели наступ на с. Дорошинці, одночасно виділяючи людей для будівлі греблі. Козаки кидали соломі, тини, ворота й усе, що попадалося під руки, щоб дати змогу перейти великому обозові.

Тимчасом штаб відрядив групу під командою полк. Ступницького в обход ст. Коростеня з півдня. Полк. Ступницький мав наступати на місто в той час як решта армії прямувала на залізничий двірець.

Вимаршували далі. В Дорошинцях кінна більшовицька частина з великою кількістю скорострілів посипала нас вогнем. Мент критичний. Бій ззаду й з-перед. Обоз збився до купи, галас, крики й зойки ранених. Якийсь кошмар!

Кінна сотня при штабі армії під командою сотн. Хмари кинулася в атаку. Почулося: „ура“ і „слава“. Всі побоювалися за долю наших „гусарів“, що сиділи на конях, маючи замість сидел — мішки, напхані соломом, із мотузками, замість стремен. А проте ворожа кіннота не витримала атаки й втекла, лишаючи кілька забитих і ранених. Один червоноармієць лежав ниць на землі і кричав: „брати мої!... За що?... за що? (Був родом з Тирасполлю).

Село заняли ми й продвинулися до Коростеня. Місто миготіло тисячами електричних ламп. Чий Коростень? Чи занятий уже повстанцями й 4 кінним полком, як сповіщали армію „інформатори“? Село Чигирі перед Коростенем підходить до самої залізниці. Ворог спинив свою активність. Штаб спинився в крайній хаті, біля залізниці, щоб найкраще було чути стріли з Коростеня. Сигналом мали служити три стріли до загального наступу.

Погода жажлива. Поривистий зимний вітер скаженів чимраз то все дужче, засипаючи снігом, уперемішку з дощем, утомлених людей і худобу.

— „Бути на готові, до хат не заходити“ — чути команду. Чекали коло двох годин. Жадних стрілів з двірця від полк. Ступницького не було чути, а може вітер перескоджав.

Уже добре розвиднілося надворі, коли боеві частини рушили в наступ на місто. В голові наступу курінь 6 дивізії, що має заволодіти двірцем. Моя бригада йде на місто. Скоро під двірцем зав'язався бій, але захопити його не бу-

ло можливості. Довгі ешалони служили для червоних чужими опорними пунктами, де вони засіли з великою кількістю кулеметів. Співвідношення сил: наша атакуюча частина ... до 80 багнетів; червоноармійців — не менше 1000! Ситуація: Переважаючий кількістю ворог за укриттями; наші — на голому місці, в снігу й болоті. Зав'язався кривавий бій.

Друга наша група силою з 60 багнетівдесь з півдня силкувалася прорватися на головний двірець, через колію й депо. Наслідки нерівного бою швидко зачали виявлятися. Майже оточена зо всіх боків, група полк. Ступницького стала відходити взад. Бригада 6 дивізії загубила забитими під двірцем: сотника Стефанишина, хор. Соколовського — учасника Крутів, хор. Голуба та козаків; крім того ранених: хор. Василюка та козаків. Від двірця зачався відступ.

Моя бригада мала сутичку з якимсь кінним відділом та міліцією, що швидко зникли за містом. У будинку міліції козаки забрали кількадесят ручних гранат різного гатунку й набої. Містом прямував я на двірець, не чуючи там за вітром стрілянини. По дорозі стрінули збіжєвий збірний пункт, до якого з'їхалися селяне з підводами та хлібом. Платили продподаток. За хвилину всі прийомщики були перебиті й усе, що було на складі віддано селянам. До розбору складу прилучилося й населення містечка.

Хтось крикнув, що в в'язниці сидить багато арештованих „чекою“. Під проводом місцевих людей відправилися до в'язниці. Там стояли червоноармійці з комісаром, який, не пізнаючи в нас ворогів, спитав — чого собі бажємо. Всі були перебиті. В самій в'язниці було кілька чекістів, яких теж негайно знищено. В'язниця була переповнена по береги. Повітря в камерах неможливе. Вигляд в'язнів був жахливий.

Я звернувся до них з словами: „В'язні! В імені Української Армії оголошую Вас без різниці віри й національності вільними“. В'язні кидалися один другому на шию, плакали й цілувалися. Несподівано на вулиці появилася велика юрба. Це були в'язні з другої в'язниці, випущені нашою північною групою, що бігли висвободжувати своїх товаришів. Натовп все побільшувався. Мешканці міста ломали трибуни, приготовані більшовиками очевидно для якогось свята, рвали плакати й викрикували якісь прокляття на адресу совітської влади. Видко було, що за час свого перебування, більшовики далися населенню в добрі знаки...

Міжтим прибувши в'язні повідомили мене, що на двірці триває бій і там багато червоного війська. А вслід за тим показалася й червона лава... За нею друга.

Ми хутко заняли позиції. Ворожі лави все наближалися. А ми продовжували мовчати. Віддалі лишилося найбільше 100 кроків. Козаки зачали вже нервуватися. З лави

було чути: „товарищі! переб'єйте своїх офіцерів і присоединяйтесь к нам... Зачем праливать братскую кровь?“...

— „Підходьте ближче! Ми не чуємо“ — з сарказмом кричали мої гарматчики. Лава піднялася й пішла на „ура“. Наші сальви були надзвичайно влучні. Передня ворожа лава залягла й скоро зачала панічно тікати назад. Її стримала задня.

Висланий зв'язок до штабу армії за допомогою — не вертався. Відряджений хор. Чорниш з двома козаками вернув лише з одним. Другий був забитий. Він приніс донесення, що в місті наших немає й там більшовики. Ми були оточені...

Прорив ми зробили через двори й городи на двірці. Але і там було не краще. Всі тори були забиті ешалонами з червоним військом. Падав знов густий сніг. Червоноармійці, відчиняючи вагони й не знаючи хто з ким б'ється, питали нас: „в чём дело, товарищі?“... А в відповідь діставали від розлючених козаків ручні гранати в самі вагони. Счинилася каша!... Два ешалони стояли з гарматними платформами — по 6 гармат на кожному ешалоні. Зачувши стрілянину, червоні вискакували на перон і били з рушниць просто перед собою, стріляючи по своїх же. Потім зачали вискакувати з двірця на двір і падали під стрілами козаків. Зорієнтувавшись, більшовики заняли місця біля вікон, але і тоді наші ручні гранати продовжували серед них спустошення. В тому бою сильно потерпіли зовсім сторонні репатріанти, що вертали до Польщі.

Якийсь старий залізничник підбіг до нас і сказав: „Брати! тікайте скорше! Коло семафора два броневих поїзда своїть. Ми їх задержимо на деякий час, а Ви відходьте за своїми, що пішли в це село“ — і показав напрямом.

Чекати не було чого. Ззаду нас на торах ще греміла стрілянина. Це дезорієнтовані більшовики билися між собою. Під прикриттям будинків зачали ми відворот. Несподівано дорогу перегородила нам якась більшовицька частина, але після дуже гарячого — хоч і короткого — бою втекла, лишавши полонених. Ми гнали перед собою, як стадо баранів, 27 червоноармійців, поспішаючи до переїзду, в село. Відбиваючись на всі боки, лишали по дорозі вбитих і ранених.

Хутко пробіг по залізниці панцирник „Красний Боец“... За ним другий „Ленін“. На нас не звернули вони уваги, але спинившись на переїзді, відкрили гарматний вогонь по обозу армії, що далеко розтягнулася в степу. 10 полонених ми розстріляли, решта покійно йшла з нами.

Невеликий лісок мав швидко бути нам прикриттям і ми спішили до нього... Ворожі панцирники одначе зауважили нас і зачали обстріл. На щастя мало набоїв розривалося, решта заривалася в землю, обчухуючи і ломаючи берізки.

Видно було, як далеко в степу брів наш обоз, що поволі приходив до порядку.

Через три години моя частина дігнала армію в с. Михайлівці. В кожного одне бажання: спочити! Останній перехід до Коростеня, зроблений без перерви з боєм, виносив 60 верстов. І то в дуже лиху погоду, яка до решти знесилювала людей і коней.

Прибувши до кольони — я зголосився у ген. Тютюнника, який мене повідомив, що за пару годин рушимо далі й наказав решту полонених відіслати до штабу. Засиджуватися дійсно було неможливо. Михайлівці находилися лише в 10 верстах від Коростеня й можно було сподіватися, що червоні війська знов стануть нам на п'яти. Щоб унеможливити панцирникам переслідування, відділ козаків на підсесах підїхав до залізниці і зруйнував колю.

Перед нами був лише двохгодинний відпочинок. Була єдина мрія: сісти. Про дальше не хотїлося думати...

Вирушили ми до с. Дїдковичі. Несподіваний наскок більшовицького панцирника з Овруча — що згідно відомостей штабу — був вже „наш“, — поширив перші сумніви в вірогідність штабових інформацій. Щоправда — ці сумніви не витворювали деморалізації. Козаки просто пересміювалися між собою і глузували з нашої „розвідки“.

— „І куди він дурень стрїляє?“ — жартували вони. — „Прийшов з нашого Овруча, та й б'є по своїх же — українцях!“

Відступ супроводився вогнем панцирника. Але на щастя гарматні набої все падали дальше, на цвинтар. Деревляні хрести літали догори, разом з замерзлою землею.

— „Та їх, бий ще! Бач, контрреволюція лежить!“ — гукали козаки.

Дорога маршу була жахлива. Кілька днів падав дощ разом з снігом і це витворювало страшенне болото. Стомлені люди ледве посували ногами. Листопадовий день короткий, швидко темніє й ця темнота ще більш утруднювала похід. А тут рухові ще перешкоджав й обоз, який за кілька днів дуже побільшився. Виступаючи з кордонів Польщі, армія мала 7 підвод в обозі. Тепер їх було вже до півсотні. Багато підвод було занято раненими, які без відповідного лікарського догляду дуже терпіли.

Наблизилися ми до села Буда-Кам'янецька й зачали спускатися з гори. Де-не-де блимають вогники в хатах і малять своїм теплом людей, що мріють про спочинок. Прийшли і зачали розміщуватися по кватирах.

Мешканці села дуже радо стрїнули нас. Зачали готувати воякам їжу і місця для снання. Обїдраним козакам давали взуття і одежу. Вогонь в печі і смачна, здорова селянська страва на столі, підносила у людей настрої. А тут ще таке приязне відношення мешканців!... Дав би Біг так і далі, то може щось і вийде з нашої затиї — думав кожний.

До моєї хати увійшов високий, з червоними вусами, дядько. Щось стиха побалакав з господарем і разом вийшли. За пів години вернули з двома молодими парубками, що несли новий, ніби з фабрики, кулемет Максима.

— „А тепер, панове-козацтво — можете спокійно спати. Варту ми будемо самі нести на селі“.

І дійсно, в порозумінню з штабом, селяне обсадили застави; появилися в них і верхівці. Приходилося дивуватися тій організації й ладові, з якими вони встановлювали нічну охорону. Бачачи це, у всіх скріплювалися рожеві настрої. Коли так скрізь будуть помагати, і села повстануть проти червоних, то таки дійсно не важко впоратися з ворогом!... Значить, таки правдиві відомости, що населення України лише чекає нашого виступу. Дай же, Боже!

Такі думки роїлися в голові. Стомлене походами й боями тіло насолоджувалося теплом і повним, хоч і коротким, відпочинком. Хотілося мріяти про світлу будучність, та за хвилю все козацтво спало твердим сном, під пильною охороною своїх братів-селян українських.

ВІІ. ДАЛЬШІ БОЄВІ ОПЕРАЦІЇ.

Ранком, поснідавши, кольона зачала готуватися до дальшого маршу. Місцеві селяне нас попередили, що в сусідньому лісі — як виявила їх розвідка — нас чекає засідка червоних. Отже треба бути обережними. Після бою під ст. Чоповичами створилося таке положення, що армія робила наступ і відступ одночасово. На зади кольони насідали червоні кінні відділи, а з-переду треба було в кожному селі пробивати собі шлях із боем. Отже умовини диктували стан кожночасної поготівлі.

Ввечері селяне обіцяли приєднатися до частин, але на ранок ми зразу заобсервували, що в їх настроях зайшли якісь зміни. Над причинами цього не довелося довго ламати голову. Вночі, коли частини спали, а селяне несли охорону, начальник постачання армії полк. Хоха спільно з своїми людьми зробив „наступ“ на селянські хати й доранна ґрунтовно їх „почистив“. Забрано було кури, гуси, свині, корови й коні. Багато селян лишилося без святочних чобіт і кожухів.

Ранком рев худоби, крик птиці з підвод нагадував не боеву частину, а якийсь ярмарок. На вигляд цього селяне сумно хитали головами й казали: „свої гірше за ворогів!... Найбіднішого не пошкодували“. Серед старшин і козаків счинився крик, галас і протести. Всі обурювалися зо вчинку „постачателів“ (так називалися старшини й козаки, що обслуговували господарські частини. Їх боевоецтво дуже не любило й не без підстави. Реквізиція, учинена полк. Хохою, була просто незрозуміла. Річ у тому, що частини не харчувалися з військових кухонь, бо таких не було, та як би й були, то в повстанчих операціях, які провадила армія, немислимо було організувати пра-

вильного постачання. Звичайно частини харчувалися в селян, у тих хатах, де спиналися на відпочинок, платячи за це карбованцями, які мав з собою штаб армії. Але частіше селяне загалом не брали ніякої плати за харчування вояків. Отже реквізиція худоби та птиці могла лише переважати боеві частини, що й так були невдоволені з обозу, який розростався з кожним днем і лише поменшував здібність армії до швидких маневрів. Крім цих міркувань, загальне обурення викликало нелюдяне відношення до селян, які проявили себе активними прихильниками армії. На мій наказ козаки кинулися до возів відв'язувати худобу, повертаючи її селянам. До обозу на коні підїхав полк. Хоха.

— „Хто тут сміє давати розпорядження? Хто кермує обозом — я Вас питаю?“ — накинувся він на мене. В мент я відчув, що мене просто пориває хвиля скаженої злоти.

— Ідь звідціля, грабіжнику! Бо на місці впадеш трупом! — заскреготав я зубами. Полк. Хоха мовчки повернув коня й зник. Незабаром почулося по кольоні: „Сот. Рогозного наперед до генерала!“ Явився я. Ген. Тютюнник стрінув мене дуже суворо.

— „Як Ви смієте вмішуватися не в свої справи?“

— „Пане Генерале! Але ж це є грабунок мирного населення!“

— „Пильнуйте краще своїх обов'язків“ — відповів генерал і відвернувся.

Полк. Хоха одержав перемогу. Селяне з злістю дивилися на його метушню, з якою він давав наказ забирати худобу.

„Ех, козаки!... Як так далі будете робити, то шкода лише Вашої крові. Нічого не вдіяти Вам“, — казали селяне.

Частини виступали з села з тяжким настроєм. Хочу тут сказати кілька слів у справі внутрішнього стану армії. Комплектувалася вона з таборів не суцільними спаяними частинами, але відділами з різних дивізій. Люди попередньо не знали один одного й важко було запровадити за так короткий час між ними тісну духову поєднаність. З того виникали різні непорозуміння. Коли однаке спільна недолга й тягарі доволі швидко поєднали козацтво, то не так представлялася справа у старшин. Між ними також були тертя й навіть ворожнеча. Особливе невдоволення викликали деякі старшини, що прийшли з дивізії ген. Тютюнника. Вони, використовуючи свою близькість до командарма, допускалися таких виявів, які викликали невдоволення інших, особливо боєвих, старшин. Лише між старшинами й козаками 6 дивізії, що перебували під командою полк. Сушка, панували дружні й братерські відносини. Спеціально добірним був старшинський кадр 6 дивізії, який переходив через фільтрацію різних контрольних комісій і в якому не було „отаманів“. Цих останніх, на біду, якраз не бракувало в київсь-

кій дивізії, що перебувала під командою ген. Тютюнника, в 1920 році. Клясичним зразком цього отаманського типу й з'являвся згаданий полк. Хоха. Про цього пана ще буде далі мова...

Найголовніше те, що й між ген. Тютюнником та начальником його штабу полк. Отмарштайном теж не було згоди. Як уже згадувалося, полк. Отмарштайн боровся, як міг, за запровадження порядку в штабі й частинах, та досягати відповідних наслідків йому не все вдавалося. Поволі в штабі витворювалося адміністративне безголов'я.

Вже напочатку було допущено помилку, що повстанчий відділ у 1000 людей був переіменований в „армію“... Ну, а коли вже „армія“, то біля неї як гриби по дощі зачали з легкої руки фаворитів ген. Тютюнника рости різні „штаби“, „інспектури“ та „референтури“. Призначення всіх цих установ було таємницею для самих їх „начальників“, але мимо того вони все побільшувалися й побільшувалися. В „армії“ не було ніодної гармати, але був „інспектор артилерії“ сот. Чижевський. Цей останній швидко найшов посаду для свого брата хор. Чижевського, який дістав призначення командира „кінної охорони штабу армії“, хоч при ньому вже була кінна сотня сот. Хмари. Коли б хотіти наводити інші подібні приклади, то вони забрали б дуже багато місця...

Не важко відгадати ті стимули, які спричинювали розбухання армії цим непотрібним штабовим і немущтровим апаратом. Серед наблизених до штабу старшин було чимало таких, яким не дуже то всміхалася перспектива шляпати по снігу й болоті з рушницею в руках і в боях. Усі вони ще з Польщі повироблювали собі теплі „посади“ й вешталися при обозі, як недоторкані особи. Нікому вони не підлягали і ніяких наказів не слухали, а коли хтось приступав до них, то в відповідь чув такий гучний штабовий „титул“ дотичної особи, що годі було тут щось вдіяти! Кожний з тієї тилової братії уважав умовою своєї гідности мати власного козака-джуру й підводу. Від того неймовірно розростався обоз, який у час бою під Коростенем уже начисляв понад 90 повозок. Майже на кожній сидів вкійсь „штабовий феодал“ із джурою й „співробітниками“... Всі ці паразитарні установи являлися для боєвих частин більшим ворогом, як самі червоні! Бо щодня частини діставали наказ відкомандировувати муштрових козаків для обслуговування цих „референтур“ і „штабів“. Витворювалося таке положення, що боєві частини все маліли, а штабові — все побільшувалися. Дішло до того, що в боєвих частинах було по 100 багнетів! Решта їздила на возах штабів „армії“, „дивізії“, „бригад“ і інших таємничих „установ“.

Це явище викликало великі протести, але ген. Тютюнник не звертав на це поважнішої уваги. Хоч з другого боку я самий бував свідком, коли в час боїв, він переїздив

понад величезною валкою обозу й зганяв різних „референ-тів“ до лави. Та не так легко було це зробити! Штабовці виправдувалися, що не мають рушниць, які були тут же... заховані в соломі. Доречі, в час роздачі зброї на кордоні Польщі — штабовці перші порозбирали найкращі рушниці. Боеві частини перейшли кордон маючи всього 150 рушниць. Решта була озброєна списами й шаблями. Згадані дефекти організації армії нераз важко гальмували боеві операції.

Наближалися ми до ст. Чоповичі. По дорозі до Чопович стрінули перший більший відділ червоної кінноти, яка по короткому бою хутко зникла в лісі, що тягнувся густою стіною в напрямку Овруча. Наздігнати ту кінноту, що мала добрі коні, було неможливо.

У трьох верствах від села ст. Чоповичі, підчас великої війни були тут побудовані довгі будівлі для різних військових складів. На станції був розташований червоний залізничний курінь. Майже перед самим двірцем здибали новий відділ ворожої кінноти, яка після стрілянини втікла.

Але цим був попереджений залізничний курінь, що заняв одразу боеве поготівля. Червоні засіли на двірці й у будівлях, густо поливаючи нашу лаву кулями з рушниць і кулеметів. Зачався наступ, але вибити ворога, що засів у гарних прикриттях, було неможливо. Лаві прийшлося йти по голому полю, критому снігом.

Під самим уже двірцем впали полк. Мінаківський, хорунжий Буряків і 6 козаків. Ранених було багато більше, серед них командир куріня полк. Лисогор. Залягли ми під двірцем, поволі посуваючися наперед. Червоні зачали обкидувати нас ручними гранатами, яких ми не мали. Несподівано з боку Овруча на наших очах надійшов панцирний потяг. У всіх збудилася надія: Овруч, після відомостей, наш! Ось уже можна легко перелічити білі літери на грізній потворі: „Комуніст“... Що це?! А може це захоплений повстанцями потяг? Лава чекала, по кому панцирник відкриє вогонь. Довго чекати не довелося. За хвилину нас заляв залізний „дощ“ з панцирника. Стало ясно, що то ворог! Підсилена підтримкою, червона піхота з свого боку зачала страшний вогонь.

Прийшлося відступати, по дорозі підбираючи ранених та забитих. Увійшли ми до містечка Чоповичі. Місцева червона залога втікла, лишивши 27 коней, що були реквізовані в селян за незаплатення продподатку. Козаки забрали коней, але відразу й віддали їх хазяям-селянам, які з плачем прохали повернути їм пограбоване червоними майно.

Під прикриттям боевої лави, що відходила з двірця, кольона вирушила з м. Чоповичі в дальшу дорогу.

Скоро після виходу з села зав'язався бій з більшовицькою засідкою в лісі, про яку попередили нас селяне. Ворог нам не перешкодив, бо небезпечні місця обійшли ми.

боком, і змусили його кинути заняті позиції. Просунулися ми до с. Заньки, де кольона мала відпочивати добу. Але видно було, що відпочинку не може бути ніякого. Ворожа кіннота не відставала від кольони й увесь час ми терпіли на флянковий кулеметний вогонь, який завдавав нам великої страти. Частини рідшали...

Надвечір увійшли ми в Чайківку, не підозріваючи, що з другого боку одночасово до села втягаються червоні: Червона Школа кінних курсантів з Житомира, спільно з різними „заградітельними отрядами“.

Стрінулися посеред села... Зав'язався гарячий бій. Одразу далось відчуття перевагу ворожого вогню. Червоні, як видно були добре забезпечені вогнеприпасом, у той же час як у нас було його обмаль. На наше лихо ми опинилися в тій частині села, де не було надійних укрить.

Я одержав наказ за всяку ціну стримати з своїми гарматчиками ворога й змусити його відійти від головного шляху, по якому рухався наш обоз, силкуючися вийти з сфери вогню. Ситуація ставала надзвичайно важкою. Марш обозу був дуже повільний, бо змучені селянські коні ніяк не могли тягнути возів, а червоні тимчасом наседали вже з трьох боків. Гостро відчувався брак набоїв.

Був мент, коли бажалося лиш одного: смерті! Та ця розпука додала нових сил. Без стрілу, сціпивши зуби, козаки самі кинулися на багнеті. Червоні курсанти цофнулися назад, та недалеко. Двір за двором беремо з боєм. Будучі червоні старшини билися дуже завзято. Закликів здаватися не приймали. Міжтим наспіла їм допомога й прийшлося відходити. Прохаю піддержки, але вона не приходить... Висилаю за набоями, але вислані козаки не вертаються. Нас оточили з усіх чотирьох боків. Пробиваємося через якусь болотяну річечку й виходимо на шлях. З десятків возів нашого обозу загрузло в болоті й перегородили дорогою іншим. Селяне, візники з страху перед кулями, які густо шльопали по болоті, повлізали по груди до зимної води і кричать.

На возах наші ранені плачуть від болю й жаху, що їх кинуто червоним. Виносимо пару ранених із возів на беріг. Ззаду зривається „ура“ і червона лава суне за нами. Останні стріли приневолюють її спинитися й так відходимо, несучи декого з ранених на руках.

Далеко від переправи надібали ми підводу з набоями для скорострілів. Негайно розібрали їх і вертаємо назад, за рештою ранених. Ворог відступає від переправи. Надходимо й бачимо на березі кучу кривавого шмаття-м'яса. Наші ранені... Селяне візники оповідали: „прийшли сюди, змусили нас постягати ранених із возів і тут же рубали“...

Страшенне вражіння на всіх зробило видовище порубаних ранених старшин і козаків. Якось само собою з грудей вирвалося — „смерть катам“ і козаки без ніякої ко-

манди кинулися на курсантів. Знову завзятий бій у хатах і дворах, але на цей раз, без огляду на чисельну перевагу, червоні не витримали. Лють козаків робила чудо. Червона школа відступила й опустила село.

Вишикувалися ми й пішли наздогін головної кольони. Та курсанти після короткого спочинку знов зачали наступ. Відходимо, несучи на руках решту ранених, що лишилися живими: хор. Гладченка і 4 козаків. Кольону дігнали через три години. Розміщена була вже в селі. Хати переповнені. Люди сидять у сінях, у повітках — скрізь, де не так діймає скажений вітер і сніг. Обоз далеко висунувся з села, а хвіст десь загубився між хатами.

Я пішов зголоситися до штабу. Дізнавшись, що ми билися з Житомирською Школою червоних командирів, ген. Тютюнник, дивлячись на полк. Отмарштайна, тихо промовив: „чи не змінити маршу?“... Раптом дзенькнуло вікно в хаті й куля вдарила у стінку. Одночасово пролунала сальва на заставі в віддалі 50 кроків від хати штабу. Заторохкотіли скоростріли. Знов червоні...

Обоз панічно зачав тікати в невідомому напрямі. Частина возів була без запряжених коней і зробила затор. Зачалася паніка. Скрізь лишалися на возах ранені. Але наступ червоних був так сильний, що рятувати ранених не було змоги. Наші лави відходили в темноті, ледве рухаючися. Дуже вони рідкі: стрілець від стрільця на далекій віддалі... Прийшов час і на „легіон“ наших штабовців!

Полк. Сушко їздив конем повздовж обозу, кричав, лаяв і зганяв обозну шатію до лав. Зрештою й ті зрозуміли, що треба допомогти частинам, бо інакше усі пропадуть. Лави підсилилися й після кількогадинного бою знов відкинули більшовиків. Лишатися на місці було неможливо. Північ. Станули до нового маршу.

VIII. ЕПІЗОДИ...

По двоходинному відпочинку, армія рушила на Ігнатпіль. Майже всі підводи в селі забрав штаб. Ген. Тютюнник дав суворий наказ обозові йти в порядку приналежності до частин. Обоз вже зріс до 100 підвод. На шляху маршу армії, в різних селах, ми надibuвали збіжіві пункти, куди звозили селяне хліб, для плачення більшовикам продподатку. Логіка наказувала ці хлібні запаси просто роздавати селянам, бо по-перше — вони армії не були потрібні, а по-друге — цим здобувалося б у місцевого населення прихильність.

Але начальник постачання армії, згадуваний полк. Хоха розсудив інакше. Все збіжжя наказував він забирати до обозу, який чим далі, тим усе більше ставав для армії малорухомою обузою.

Залізницю ми перейшли тихо. Ворога ніде не було. Мокрий одяг на вояках зачав мерзнути, обертася в якусь кору й перешкоджав вільно рухатися. Дорога увійшла до

лісу. Проти передньої сторожі їхали два червоні кіннотчики...

— Здорова-а-а, таваріщі! Коростень далеко? — запитали вони. Одразу далось запримітити: були п'яні.

— „Ні, близько“ — відповіли козаки.

— „А где там бандіти? Не зустрічали їх?“...

— „Злазьте, годі Вам базікати!“...

Зсажені з коней червоноармійці одразу протверезилися... З донесення, яке вони везли, виявилось, що курінь, від котрого вони їхали, знав про наше наближення. Командир куріня писав, що частина його ненадійна, багато в ній мобілізованих і просив підмоги та політруків.

Майже о півночі наші стежі дійшли до села, де був розміщений непевний для більшовиків курінь. Тихо крадучися в тінях, наблизилися до двох вартових, що між собою балакали.

— „Хто йде?“ — запитав українською мовою один.

— „Віддавай зброю!“...

— „Нате, але хто ж Ви такі?“... Довідавшись, що ми українці, вартові дуже зраділи. Оказалися семинаристами з Полтавщини. Більшовики мобілізували їх понад 150 учнів, порозсилали по різних частинах.

Тихо ходили ми по хатах, будили червоних і групами відсилали до штабу. Так плянувалось розброїти увесь курінь. Але перешкодила цьому головна кольона. З гуком і галасом, як звичайно, втягнувся обоз до села, а обслуга його кинулася по хатах шукати їсти. Збудити можна було і мертвого! Червоні прокинулися й, вибігаючи на вулицю, стріляли вверх — на сполох. Зав'язалася безладна стрілянина. Курінь утік за греблю, врешті зорієнтувався в ситуації і зачав обстріл. Коштувало це нам чимало забитих і раних людей і коней.

Сотня 6 дивізії під командою сот. Дарагана зайшла куріневі з тилу і після бою — ворог змушений був відступити. Переслідувати його ми не могли; не мали сил. Люди на ходу засипали, галюціонували, приймали дерева за червоних і т. д. Необхідний був ґрунтовний спочинок, хоч би на один день.

Вже пізно вночі розмістилися в хатах. Командарм наказав нарано вимарш, але командири частин про це й чути не хотіли! Вимагали днівки.

Забрані до полону українці-семинаристи, під охороною штабової сотні, плакали з розпуки. Безвідповідальні людиці з „штабових інституцій“ обідрали їх до гола. Мало того — просто ось так — для потіхи, цих голих людей двічі перегадали по груди в воді через якусь річечку біля села. Як це не дивно, але така „лицарська“ операція подобалася навіть самому ген. Тютюнникові.

— „Будучих попів хрестять“ — сміявся він... — “Щоб вийшов з них нечистий комуністичний дух“. — У щирість

цих хлопців штабовці не вірили й замість застрашати цих здрорових людей до боєвих частин, чинили їм оце „хрещення“. Неважко догадатися, що переживали в своїх думках семинаристи, які так радо віддалися нам до полону!..

Міжтим інформативні агенти штабу бігали по хатах з вістками, що Житомир та Київ вже захоплені повстанцями. У відповідь від козаків чули вони сміх і ядерну лайку. В штабові брехні ніхто вже не вірив.

Після бою під Коростенем, ворожнеча між боєвими частинами та різними штабовими і обозними „установами“ зросла й загострилася неймовірно. Кожний муштровий козак і старшина однаково ненавиділи цих „внутрішніх ворогів“. Ставало ясно, що вони не приносять жадної користі, лише шкоду. Від них із одного боку терпіло населення, змушене давати підводи, а з другого — боєві частини, яким нероз доводилося грудьми боронити цих панків на возах, поки ті не встигали вийти з поля бою. А найголовніше невдоволення командирів муштрових частин викликав згадуваний факт, що ті установи щоденно забирали для своїх обслуг козаків. Ну, а козаки в більшості радо йшли туди, бо це означало звільнення від участі в боях і зобов'язувало їх лише ходити за своїм „паном“, старатися йому про харч, вигідну хату й т. д.

Особливо ворожий настрій був у козаків київської дивізії, навіть до свого муштрового начальства. Командир дивізії ген. Янченко не сходив з коня й ні до чого не мішався. Заступав його полк. Шраменко, дуже пересічний старшина, який поза постійною лайкою й „матюками“ не знав своїх козаків і дуже мало ними піклувався. Самий він увесь час також лежав на возі з адютантом, маючи при собі готового доброго коня.

Прийшов наказ: „Командирові гарматної бригади негайно з'явитися до генерала“.

Я злогосився й між нами відбулася така розмова:

— „Ваша варта по залозі?“

— „Так, пане генерале“.

— „Над ранок відправтесь до Ігнатпіля й зруйнують залізничний міст через р. Уж. Підривна команда вже готова“.

— „Слухаю, пане генерале“.

— „Так, щоб не забути... Розстріляйте всіх полонених“.

— „Слухаю! Але дозвольте докласти, що серед них є мобілізовані українці, семинаристи з Полтавщини. Гадаю, що їх не розстрілювати“.

— „Всіх! Це все сволоч!“...

Під проводом селянина тихо пішли селом. Підривна команда вже чекала. Полонених семинаристів я відправив у Маріянівку, а 19 комуністів з ударного четвертого куреня за селом пустили в „розход“. Не стріляли, а перекололи багнетами.

Доходимо до мосту. Шумить р. Уж. Короткі маніпуляції підривної команди, голосний вибух і мосту як не було. Розломлені його частини зловіще висовувалися з чорної води. Вертаємо до села.

* * *

Опівночі кольона пішла далі. Мороз добре скріпив дорогу. Колеса далеко давали знати про рух обозу. Біля двох годин йшли без жадних сутічок. Але при виході з лісу в чисте поле знов здибалися з ворогом. Нас раптом зачали оточувати значні кінні відділи. Під прикриттям мраків, вони підскакували до самої кольони, відбиваючи навіть частину обозу. Зачалася паніка. Бій тривав майже до ранку, поки ми спромоглися таки відкинути від себе червоних.

Швидко просувалися попри містечко Родомишль. Переправа через р. Тетерів була дуже небезпечна, бо кінні відділи слідували за нами з усіх боків. Пришлося перевести загальну „мобілізацію“. Ген. Тютюнник, полк. Отмарштайн і полк. Сушко самі пропускати підводи з раненими, а усіх інших гнали до лави. Ситуація ставала дуже важкою.

З великими труднощами форсували переправу. Ночівля наша мала бути в с. Кочерова й, щоб збити червоних з правдивого шляху, ген. Тютюнник вислав групу з 65 людей до м. Радомишля. Група після 5 годинних блукань вернула назад, бо містечка не знайшли. Гнів командарма був дуже великий і в цей час ніхто не важився попадати йому на очі.

Поки збиралися ми до виступу з Кочерова, на нас знов насіла кіннота. Нашим завданням було хутко проскочити на Соловієво й Раївку через киево-житомирську шосе й заховатися від ворога в тетерівських лісах.

Стежі вийшли на шосе. Далеко почули скрип коліс й пісні...

— „Ой яблучко, да куда котішся...“ — Проти нас йшов якийсь обоз. Передня фіра порівнялася з нами. Вмить червоноармійці і валка опинилися в наших руках. То везли реквірований хліб, під охороною 16 червоноармійців. Завдяки мряці вони не знали, що робиться в них напереді. Червоних ліквідували, а обоз приєднався до армії.

На пів дня більшовики дали нам спокій. Була надія, що може вони згубили наш слід. Але над вечір знову з декількох місць пролунали стріли. Зав'язалася жвава перестрілка. Обоз хутко проходив на с. Раївку. Наніч опинилися в густому лісі.

Моя бригада прикривала марш, а в цей час зліва ввесь час чути було стрілянину й вибухи ручних гранат. Це біла-ся 16 бригада.

— „Здавайтесь, гади! Здавайтесь бандіти!“ — кричали червоні. Нарешті контакт з ворогом перервався. Але не встигли вийти на леваду перед лісом, як знову були заата-

ковані червоними частинами, що немов божевільні кинулися на нас з криком „ура“ й „смерть бандітам“. Ручні гранати охолодили їх, але лише на хвилю.

Хуткий відворот був для нас неможливий, бо стомлені люди ледве пересувалися в глибокому снігу. Вліво зовсім близько від нас творилося чисте пекло. Та сама 16 бригада задля браку набоїв не всилі була стримати наступу. Шлях до головних сил поволі відрізувався. Дійшло до багнетів...

З великим трудом командир 16 куреня полк. Григоряк виказував моїй частині підтримку й так спільно дійшли ми до переправи. Моста не було й люди жбурнулися просто в ледяну воду. Доволі глибоко! Малі ростом люди захлистувались у воді. До того ж 16 бригада ще встряла в топке болото. Ця переправа коштувала нам величезних зусиль.

Опинившись на тому березі — дістали ми наказ від штабу за всяку ціну задержати ворога на переправі, поки не перейде обоз. Цей наказ роздратував людей до нестями. Було майже немислимо втримати мокрих, замерзаючих козаків біля річки. Близько було кілька хат, куди висилалися по черзі козаки грітися. **А старшини, для прикладу іншим, увесь час стояли на позиції.** Хвилини здавалися вічністю. Раптом подув різкий вітер з снігом і одежа в усіх, вимочена дощенту в річці в час переправи, буквально задубіла. Червоні підїжджали до самої річки, щоб виявити нашу присутність, але ми не стріляли, поки не зібралася їх більша кількість. Гримнула сальва й кіннотчики усакали, лишаючи на тому березі кілька забитих і ранених.

Минула вже північ, а наказу з штабу все не було. Терпіння перевищили вже всі можливості й ми відійшли до села. Ніодної хати не було вільної! Скрізь штаби, референтури, інституції!... В кожній хаті по два-три „функціонара“, з джурами. Нерви не витримали й ми зачали викидати з помешкань силою. Різні панки з інформативних відділів і комендатур уперто не хотіли пускати до себе замерзаючих людей.

Невдоволені пішли скаржитися до ген. Тютюнника. Звідтай прийшов наказ повернути хати попереднім мешканцям. Та вже годі було його виконати. Козаки, яких збиралося в хаті до 30 людей — заявляли: „вмремо, а не вийдемо на мороз!“ Чути крик: „виходь на заставу“. Раптом стріл. Це козак Сичук, 16 бригади, відобрав собі життя (був майже цілком босий) не всилі витримувати дальшої фізичної муки.

Мене закликали до генерала.

— „Як смієте викидати людей без наказу?“

— „Пане генерале! Прошу подивитися на мене й мою одежу. Козаки в такому стані. Службовці різних інституцій заняли помешкання, по два-три чоловіка в хаті. Це неможливо!“

— „Годі, йдіть і якимось всі потісніться“ — сказав полк. Отмарштайн, що був тут же.

— „Яка кількість багнетів у Вас в бригаді?“ — знову спитав ген. Тютюнник.

— „73 з старшинами“.

— „А було?...“

— „197 козаків і 9 старшин при вимарщу з Польщі“.

— „Де ж решта?“

— „Решта пішла в різні штабові інституції, а крім того багато вбитих, ранених і з відмороженими ногами“ — відповів я.

— „Не знаю, як це все діється“ — знову відгукнувся з кута полк. Отмарштайн. — „Кожен бере собі людей, як і кілько знайде потрібним, руйнуючи боеві частини! З тим треба кінчити, бо зрештою лишиться сама міністерія й жадного вояка...“

— „Ну я думав, що без наказу люди не йдуть з частини“ — промовив генерал.

— „Йдуть, пане генерале, бо там їм краще й безпечніше, як у боевій лаві. Ось учора полк. Равич-Каменський забрав у мене хор. Чорниша, а той свого приятеля хор. Капустинського. Ну й звичайно оба захватили своїх джур“ — рапортував я.

— „Свинство! Більше цього не буде. Скоро всіх людей я Вам поверну назад“ — закінчив ген. Тютюнник розмову.

В цей час козаки, прогрівшись біля печей, міцно спали по хатах. За селом стояли наші скоростріли, очікуючи воюга.

ІХ. МАРШ НА КИЇВ.

Після ранішнього сніданку, військо вирушило в дальшу дорогу. Напрямок був обраний на Київ. До нього лишалося вже недалеко. По колоні шиирили знов штабові інформатори й голосили, що в Києві вже отаман Орлик і полк. Палій.

Страшенно хотілося вірити в ці вістки, мимо всієї їх сумнівності. А що, як там дійсно наші й ми прорвемося, після важкого походу з боями — до цілі! Може аж тоді спалахне загальне повстання? Такі думки нуртували в людей. Спеціально всі цікавилися отаманом Орликом, який дійсно в київському районі вів дуже активні операції проти совітської влади та користувався піддержкою й довірям населення.

Ворог дополудня не нападав, лише зрідка появлялися кіннотчики та здалека нас обстрілювали з кулеметів. Густі тетерівські ліси перешкождали його маневруванню. В одному селі наші стежі стрінули кіннотчиків, які зачали кричати й пропонувати „не ляяти братской крови“. Там же вони й лишилися...

Кольона йшла на ст. Тетерев. Залізничий двірець заняли ми без стрілу. Недалеко від двірця починалося село, ото-

чене лісом. Хтось пустив по обозу чутку, ніби з Києва йде більшевицький панцирник. Немов божевільні, селяне-візники вдарили по конях і пішли з возами в розтіч. Крик, лайка, задні навалилися на передніх! Всі гнали до села...

На двірці дійсно чекали потягу, але не панцирника, лише особового, що вийшов з м. Житомиру. Ми обсадили телеграф. Начальник двірця оповідав, що недалеко стоять червоні частини з артилерією, бо район цей дуже неспокійний. Тут оперував отаман Орлик з своїми загонами. Про наш марш тут уже знали й навіть оповіщено Київ.

Довелося знов переконатися в брехні наших „інформативних відділів“, які казали, ніби Київ наш. Та думати не було часу.

Десь гримнула гармата, за нею друга, третя. Ворожа батарея відкрила вогонь по селу. Обоз, що якраз у селі шукав рятунок, тепер з усієї сили зачав гнати від села — десь в неозначений напрям... А в той час тихо підходив з Житомиру потяг, на який ми чекали. Було кілька особових вагонів. Станув перед двірцем.

Козаки негайно обсадили паротяг і вагони, нікого не пропускаючи на перон. — „Прощу приготувати документи“ — почувся голос нашого старшини. Зачалася перевірка.

Ніхто в потязі не догадувався — в чім справа. Всі думали, що це більшовицька залізнична охорона перевіряє пасажирів. Якийсь гарно в військовому одягнений чоловік кричав на нас, що його стримують — тоді як він їде до Києва з важними урядовими справами. Щось загрожував, згадавши навіть Леніна. Був це очевидно якийсь комісар більшої ранги.

— „А может Вам і не прийдеться відеть Леніна?“ сміючись, по-московськи сказав наш старшина. Той видивився на нього...

— „Та подивися на п'ятак та й подумай, де твоя дурна кацапська голова знаходиться!“ — не витримав якийсь козак. Комісар глипнув у вікно...

На п'ятак розвивався синьо-жовтий прапор... Враження було знамените!... Зачав щось белькотіти, та не давши йому виставити лапи до вагону...

Тут з другого вагону підійшла до старшини якась молода жінка...

— „Я сотрудица житомирского особаго отдела. Могу узнать, что это за стрельба поблизости!“...

— О, конечно“, — відповів старшина. — „А с Вами еще есть ответственные работники?“

— „Да, нас тут четверо“...

Разом зняли ми з потягу 23 комісарів, політруків і чекістів, що працювали в Житомирі, Коростені й Заслав'ю. Решту пасажирів пустили далі. Сумно дивилися арештовані на потяг, що пішов до Києва. Всі вони були знищені.

Благання й плач жінок (їх також було кілька) нікого не зрушували. Слід зазначити, що видовище тих знущань, які більшовики робили над селянами й нашими полоненими й раненими, витворювало серед старшин і козаків страшну ненависть до червоних. Останні нас не милували, але й ми їм нічого не дарували! Нищився всякий, хто попадав до наших рук. Увесь шлях армії був устелений трупами червоних вояків і комісарів.

Стацію ми опустили й пішли під гарматним обстрілом далі. Дігнали обоз. У час дальшого руху нас постійно переслідувано. Щоб якось відбитися, робили ми засідки в лісах, чекаючи аж червоні підійдуть зовсім близько.

Захоплювані полонені давали все різні назви частин, до яких вони належали, а це вказувало, що в районі сконцентровані дуже значні ворожі сили, особливо кіннота.

Майже від самих Дідькович армія робила переходи, відпочиваючи не більше трьох годин денно. Але в останній час утома не так уже відчувалася... Всіх манив до себе Золотоверхий Київ. Хоч для більшості було ясно, що Києва нам уже не опанувати, та все ж кожний хотів побачити його хоч би здалека. А може раптом станеться якесь чудо й столиця опиниться в наших руках! — гадали люди.

Та, наскоки противника робилися просто нестерпимими. Використовуючи свою чисельність і можливість міняти свіжі частини — червоні хотіли нас до решти виснажити ще перед рішачим боєм.

Зробили ми знов засідку, щоб їх провчити. Вибрали для цього гарне місце. Дорога йшла над глибоким ярмом. У горі ліс і чагарник, де й заняла моя частина позицію. Лежали ми в глибокому снігу, чекаємо. Зачала наближуватися кіннота. Передня сторожа минула козаків і по ній не стріляли. А за нею показалися кулемети та значний піший відділ. Ми почали вогонь, обкидаючи більшовиків ще ручними гранатами. Зчинився серед них переполох. Кінні й піші збилися на купи, представляючи для нас добру ціль. Їх скоростріли били по своїх же. Нарешті частини зорієнтувалися в ситуації і зачали нас обходити, лізучи на гору, на якій ми закріпилися. Наше положення погіршало, бо чисельна перевага противника була надто очевидна. Головна наша кольона пішла десь в невідомому напрямі, а тут ще виявився брак набоїв. Зачали ми відворот, у час якого — коли частина вийшла на леваду, прийшлося відбити й кінну атаку.

З поважними втратами відірвалися ми від більшовиків (був це „особий отряд Ворошилова“) і знову пірнули в ліс. По дорозі надібали на хутір, де розпитали дорогу. Вийшов до нас мущина літ 35 з рушницею й запропонував довести нас до кольони. Був це повстанець отамана Орлика, що ховався від більшовиків на місцевих хуторах. З його оповідань виявилось, що Орлик десь недалеко. Мо-

жливо в ближчих селах з'єднаємося з його відділом. Ліс кінчився і на чистому полі побачили ми свої головні сили. Спереду було с. Леонівка.

Ген. Тютюнник їхав повздовж обозу й зганяв здорових людей, щоб йшли наперед. Побачив я полк. Отмарштайна. Він стояв біля своєї напівживої кобили й пильно роздивлявся мапу.

— „Ну, швидко, останній і рішучий бій...“ — сказав він. — „Або Київ наш, або...“

— „Або що?... Доскажуйте, пане полковнику“ — промовив я.

— „Або поворот назад до Польщі — почув я в відповідь.“

— „Але про це ніхто не повинен зараз знати“ — додав він, цокаючи зубами від морозу.

Серце здусили якісь грізні передчуття. Пішов я до своїх людей...

Боеві частини, підсилені обозними й штабовими „мешканцями“, рушили на село. За день маршу був Київ!... Господи, як би то пробитися!...

Наказано було всі скоростріли, що мали набої, підтягнути до частин. Завдання полягало в тому, щоб заволодіти с. Леонівка. І то за всяку ціну.

4 година ранку. Холод неймовірний. Ніби і природа озброїлася проти нас. До села переходили через невеличкий міст. Підійшли. Застави не зустрінули. Побудили селян у хатах і розпитали про ситуацію.

Селяне розказували, що в район прийшли великі більшовицькі сили ще два дні тому. Біля церкви розташовані курені.

Вузькою вуличкою, попід тинами, тихо посунулися ми в напрямі церкви. Серед майдану горіла ватра, а біля неї грілися червоні дозорці. Козаки заховалися за хати й підкрадалися ближче. Але проклятий сніг гучно хрустів під ногами. ...

— „Стой! Кто йдьот?“ — почулося.

— „Свої!“ ...

— „Кто свої? Пропуск“.

Відповіддю — був скок козаків на вартових. Раптом ревнув вибух важкої ручної гранати. Вона перелетіла над головою козаків і влучила в якусь селянську хату, де сразу зчинився діточий крик. Червоні тікали.

Чекати не було часу. З криком „слава“ козаки кинулися за ними. А вправо від церкви вже енергійно затарахкотів кулемет. Густі вибухи ручних гранат стрясали морозне повітря. Там сотня охорони штабу армії, оточена червоноармійцями, завзято пробивалися наперед. Сотнею тією керував надзвичайно хоробрий старшина, поручник, родом німець. У найтяжчі менти він завжди, ніби якась мара, з'являвся з своїми кулеметами на допомогу. Неволодіючи до-

бре українською мовою, він одначе дуже не любив, коли хтось говорив з старшин по-московськи... Казав тоді — „касапи похані (кацапи погані).

— „Форверц!... Наперед!...“ — чувся й зараз його голос з провулка. „Слява! Наперет касакі!...“ А за селом червоні готувалися вже до протинаступу, — збіраючись у сотні.

Хто, де й кого бив — годі було зорієнтуватися. В тому пеклі можна було пізнати своїх лише по крикам — „слава“. Зв'язок між нашими частнами вже напочатку урвався. Так і важко було його додержати, бо бій йшов у темряві, на городах і по хатах. Зібрані за селом ворожі сили повели наступ, але були відбиті влучним вогнем. Розсвіло.

Командири ворожих частин дарма закликали до нової атаки. На козацькі кулі багато охочих не було. Раптом перед нашою лавою показалося кілька кіннотчиків. хтось з них закричав густим голосом :

— „Батальйон вправа-а-а в цепь!...“

— „А кілька в тебе людей у тих батальйонах“ — кричали наші козаки.

— „А вот сейчас увідишь, бандітская рожа!... Твою в Христа, Бога!...“

Підготовилися до нової атаки. Чути голос пор. Майдачевського :

— „Хлопці — дарма не стріляй! Підпускай близько“. Я дав наказ зосередитися біля кулеметів.

Зачалася атака... Слід визнати, що червоний командир, що обіцяв нам „показати“ свої батальйони, не збрехав. Усіх частин, що перебували ззаду в процесі боевого розгортання, ми не могли нарахувати, але вистачило й того, що пішло проти нас у перших лавах!...

З сотень наступаючих червоних лялася пісня : — „Вперёдъ, сини народа“. Видовище цих лав, що стіною насувалися вперед без стрілу, неймовірно натягало нерви. Загриміла з нашого боку пекельна стрілянина, але стримати переважуючі сили ворога було неможливо. Крок за кроком зачали ми відступати. Біля церкви дійшло до рукопашного бою. Ворог роздушував нас своєю масою! Під кінець довелося вже минати греблю й усі вулиці та спішно відходити стернею й городами. Всіх забитих і ранених лишили ми на полі бою, бо винести їх було немислимо. Там з моєї частини впали : пор. Майдачевський, пор. Капустинський і хор. Медведів.

Уже коли кольона стала під лісом, з села ще продовжували відходити наші розрізнені частини. Пляновий наступ був зломаний... На мент усе стихло...

Нагло в прозорому морозному ранішньому повітрі почувися в запілля червоних військ стріли! Всі, немов зачаровані прислухалися до цих звуків! Що це?! Хто?!

Як виявилось пізніше, це провадила бій друга наша група, що вийшла з Польщі іншим напрямом під командою полк. Палія. Ранений Палій вернув до Польщі, а команду групи прийняв енергійний підполк. Чорний. Цій групі також пощастило дійти до самого Києва й тут з'єднатися з от. Орликом. Під с. Леонівкою вона майже одночасно зачала бій, йдучи на з'єднання з ген. Тютюнником.

Та було вже запізно! Вичерпані безнастанними боями і маршами сили повстанчої армії в цім бою остаточно надломалися. Марево Києва, що ось так близько стояло перед нами, розвіяв ворог... Треба було думати тепер про рятунок частин від остаточної загибелі. Не було вже навіть змоги вислати зв'язок до підполк. Чорного і от. Орлика та чекати з'єднання з ним.

Зачався відворот армії з під Столиці Української Землі...

X. ВІДВОРОТ АРМІЇ.

Чутка, що вертаємо назад до польських таборів з швидкістю блискавки облетіла цілу кольону!... Люди йшли ніби в якомусь пасивному трансі... Пів дня перейшло без боєвих сутичок.

Селянські обозні коні ледве пересували ногами. Кожної хвилини обоз спинявся. Ми везли дуже великі запаси збіжжя й фуражу, але чому армійське постачання берегло це добро, не використовуючи його для годівлі коней, це й тепер для мене таємницею.

— „Командира гарматньої бригади наперед” — почувлися вигуки.

Я в увесь дух побіг на чоло кольони, де їхав штаб.

— „Сотн. Рогозний” — стрів мене ген. Тютюнник. — „Задовольніть Ваше жагуче бажання й розгрузіть обоз від усього зайвого”.

— „Слухаю, пане генерале.”

Моя частина заняла місце зпереду кольони. Підводи по черзі підпадали суворій контролі.

— „Ранений? ... Проїжджай далі”. „Відморожені ноги? — Показуй”. Цих усіх нещасних перекладали на вози з кращими кіньми. Пішла чистка „штабів” та „інституцій”. Усі штабові, непотрібні підводи затримувалися й їх „пасажири” зганялися. Хто сперечався — діставав колькою рушниці по плечах без огляду на рангу та „посаду” й так справа полагоджувалася. Увесь обоз із збіжжям завернули ми до лісу, звільняючи селян-візників і наказуючи їм це добро поділити між собою. У вигляді нагороди за службу армії.

Чимало находилося таких людей, що прикидалися раненими чи хорими, але після короткого „медичного огляду”, діставши в вигляді „ліку” по потилиці, бігли до боєвих частин. Власники гарних валіз і якихось скринь розривалися за своїм добром, яке викидалося тут же на сніг, але

нічого не могли вдіяти. Дехто навіть пробував своє „майно“ тягти на плечах, але вже на перших десятих кроках самий кидав його. Рухатись у глибокому снігу було важко навіть і без поклажи.

Тимчасом через річку Тетерів будували переправу з саней, бричок, валіз, узагалі всього того, що попадалося під руки. Звільнених селян з нашого обозу, що виїхали до лісу, червоні стрінули стрілами й у той спосіб попередили нас про своє наближення. Після чистки обозу лишилося в кольоні не більше 40 возів. Чета моєї частини лишилася ззаду з кулеметами, прикриваючи відступ. Ці кулемети ніразу не уживалися, бо були на важких незручних станках. А крім того кожний мав лише по 5 стрічок з набоями. Прийшов час і їх скористати. Чекати довго не довелося. Нас заатакувала кіннота.

Двічі з успіхом відбивали наступ козаки, поки не були вистріляні всі набой до кулеметів. Після того лишили їх, зруйнували переправу й швидко відійшли до кольони, що відпочивала вже в лісі.

Зачав падати густий сніг. Мовчки брели, стараючися ставати у слід передньому, щоб легше було йти. Вечеріло. Дорога з великими ковб'яками весь час спинювала рух і змушувала витягати вози з раненими на руках. Нагло перед нами опинилися двоє санок, і спинилися перед чоловим возом.

— „Проезжай с дарогі“ — кричав хтось.

Червоні!... Ми наблизилися. В санках сиділо кілька людей, у козацьких киреях та будьоновках на голові, із зірками. Вмить були вони обеззброєні та післані до штабу. З найдених паперів виявилось, що двох із них були вповноважені комісари „по боротьбі з бандітизмом“, а три інших — уповажені на райони. Їхали вони з с. Іванковець на працю у свій район.

Один із комісарів був народний учитель з Уфи. Москаль. Цікавий мав при собі денник, у якому записував розстріляних „бандитів“ (наших повстанців). Жертов у тому денникові було відмічено дуже багато.

— „Для блага революції і укріплення соввласті счюл неабхадіим вивесті в расход...“ далі стояли імена та прізвища розстріляних і місце, де вони мешкали. Другий комісар був українець, з гарним інтелігентним обличчям. Прізвища свого нізащо не хотів подати, лишень сказав: „розстрілюйте мене“...

Після допиту в штабі, ген. Тютюнник наказав негайно розстріляти трьох районових уповноважених, а двох комісарів по „борьбі з бандитизмом“ — москаля й українця — повісити десь на гіляці.

Пішли виконувати наказ, але ніде не могли знайти надійних мотузків. Хотіли взяти пояси від селян-візників, але

ті страшенне нарікали й прохали „не паскудити очкура“. Москаль з Уфи буквально божеволів із страху. Плакав, прохав, комусь молився. Це той, що мав згаданий денник. Нарешті спробував тікати й тут же був порубаний шаблями. Кінець-кінців ув обозі нашли якогось мотуза й пішли вішати комісара-українця. Той увесь час мовчав. Коли накинули петлю на карк, раптом заговорив.

— „Стрівайте! Здійміть мутуза, я не собака. Нікуди від Вас не втечу. Хочу щось сказати“.

Зацікавлені — ми спинилися. Той важко дихав і з трудом витискував з себе слова :

— „Брати! Я українець... Говорю це не для того, щоб просити пощади. Знаю, що її не заслуговую. Болить мені душа!... Я бувший старшина український... Зрадив своїх... Козаки, слухайте старшин! Б'єтеся за свою справу... Одне молю... Не вішайте... Стріляйте...“

Далі нічого не можна було розібрати. Всі якось скам'яніли. Десь з середини виростало в душі почуття жалості... Але лише на мент. Гримнув стріл і черепок голови підскочив угору від так близького удару. Волю комісара бути розстріляним — виконано.

З-переду йшла вже стрілянина. Наші частини хутко управилися з кількома сотнями червоних і увійшли до с. Н (назви його не пам'ятаю). Там щойно був ворог.

Селяне оповідали, що його частини прийшли вдень храмового свята. Наїлися, напилися й по доносу місцевого комнезаму почали катувати та грабувати селян „куркулів“. У цьому селі був загін повстанців. Дехто з них утік, дехто лишився. Червоні чотирьох забили, а дев'яток замкнули й мали забрати з собою. Почувши ці оповідання, козаки жорстоко стали розправлятися з полоненими. Хто з червоних сховався по хатах, тих видавали селяне. Місцевих більшовиків-селян пороли шомполами. А головного їх верховода розстріляно. Був це боцман балтійської флотії. Він надзвичайно тероризував місцеве населення й навіть власного батька послав на розправу в „чека“. Там батька випустили й він повернув на село. А син-боцман збив його до півсмерти.

Перед козаками цей ренегат тримався мужньо й лаявся :
— „Стріляйте, туди вашу матір! Таких я вже не одного пустив на той світ“. Дуже прохати йому смерті не довелося.

Частини спинилися в селі на ночівлю. Мешканці дуже скаржилися на комуну, що була тут поблизу зорганізована. Цим комунальним господарством керували кілька москалів з північних губерній і жидів з Білорусії. Все потрібне для організації комуні вони просто реквірували в селян, змушуючи їх до того безкоштовно працювати. За дозволом полк. Отмарштайна — запрягли до кількох саней добрих коней і поїхали до тієї комуні. Ранок. Показалися будови маетку, оберненого в комуну. Парк. За ним довгі господарські будови. Нарешті кам'яний палац. Стиха підїхали.

На ганок вийшла якась стара жінка, пильно вглядаючись у нас.

— „Здорова була, тітко! А де господарі?...”

— „Добридень, товариші! Тут“.

— „Пані, це не товариші, а українські козаки“ — звернулися до неї селяне.

— „Господи! Рідні! В мене синочок у Вашій армії...“

Була це стара властителька маєтку, яка тепер працювала на комуні за куховарку й діставала за це мешкання й харч.

Тихо пішли ми по кімнатах, де по двох-трьох мешкали комунарі. А за цей час велика валка селян, що прийшла за нами розбирала назад своє пограбоване майно, худобу, тощо. Всіх комуністів перебили там же в парку, крім начальника комуні, якого відправили до штабу.

Годин коло 10 рано вирушили далі, ввесь час маючи дрібні сутички з червоними. Пізно вночі всунулися в якесь село, що зовсім заховалося у глибокій балці.

Розмістивши свою частину на спочинок і виставивши варті, пішов я до штабу за наказом про порядок маршу на другий день. Вартовий на вулиці показав мені будинок. Увійшов у простору хату. Там стояв біля грошової скриньки на варті мій козак Грицько Мищенко.

— „Де є п. генерал?“

Вартовий показав на сусідню кімнату.

— „Чи не спить?“

— „Ні, бо щойно був тут“.

Тихо рипнули двері і з надвору до кімнати, в довгих шинелях та будьоновках на голові ввійшли 5 вояків. Усі з рушницями.

— „Здравствуйте, товарищі! Здесь помещается военком?“ Це були червоні.

— „Ні...“ — машинально відповів я.

— „Немедленно разискать“...

Козак Мищенко стояв як скам'янілий з рушницею в руках. У мене рушниця за плечами, кольобою догори...

Відчинилися двері й показався напіводягнений ген. Тютюнник...

Відскакую вбік, блискавично зриваю рушницю: „руки догори!...“

У цей мент Мищенко дав стріл і поклав одного. Вслід стріляю я й кладу другого. Червоний командир підніс догори руки, а решта кинулася надвір, де їх піймала наша вярта.

Ген. Тютюнник заховав повний спокій. Чого, чого, але вже рівноваги й хоробрости годі було йому колибудь закинути...

— „Мав Вас добре виляяти, сотнику, за розвантаження обозу, бо не пошкодували навіть і моїх власних річей“, — промовив він — „але ради цього випадку, що врятували

штаб від цих непроханих гостей, звертаю гнів на подяку... Дякую Вам щиро... А тепер ідіть і підготовляйтеся до маршу“...

Оказалося, що це був комісар з надзвичайними уповноваженнями в справі заготівлі провіанту й фуражу для Кінного Корпусу Червоного Козацтва, який ішов у наш район. У село в'їхали городами, і не зустріли нашої варти. Так виявилось, що проти нас кинув ворог нову грізну силу — червоних козаків, яких дотепер ми не стрічали.

Ранок видався гарний, ясний. Далеко в степу на чолі кольони, виділюючись на фоні снігу, маячив наш синьожовтий прапор. За ним ішла наша кіннота, потім піхота й обоз. Мали напрям на с. Розважів.

Час-від-часу з боків появлялися кіннотчики й, обстрілявши з кулеметів кольону, знову зникали в лісах. Наблизилися до Розважова.

Багате село! Гарні будови хат свідчили про добробут. І було не дивно, бо там, де бракувало снігу, земля показувалася така чорна й лепка, що грузли ноги. Найкращий чорнозем. Візники-селяне з заздрістю поглядали навколо й казали:

— „От як би нам цю землю! А то сидимо на пісках і болотах. Ніколи не вистарчає нам свого хліба. Все їздимо сюди в містечко купувати“.

— „А що ж це за околиця?...“

— „Та хіба не знаєте?... Це ж Базар!“

Згідно наказу, у с. Розважів кольона мала відпочати дві години. Але не підтягнулися ще до села задні частини, а вже на наших заставах з боку містечка Базар зачалася стрільянина. Одноразово і з-заду кольони показала кіннота.

Наші боеві частини займали фронт за селом, щоб дати обозові змогу змінити змучені коні на нові. Ворог ніби відгадував наші заміри, бо все з більшою впертістю наступав, силкуючися відрізати шлях відвороту з села й охоплюючи з боків кольону...

Наша кіннота кілька разів пробувала ув'язатися в бій під прикриттям піхотних частин, але не була всилі змагатися з червоними, що переважали числом, а до того були на чудових конях.

Зовсім темніло, а бій не вгавав. Під прикриттям темноти та снігу, що знову зачав падати, наші частини пішли в напрямку с. Дерманівка, ввесь час відбиваючися від ворога.

Як це доволі часто в нас траплялося, задні боеві відділи не були поінформовані про рух головної кольони й зачали відходити лише тоді, коли забракло набоїв. Моя частина боронила вхід до села з якогось невеличкого лісу. Стрільянина стихла й з села чулися якісь викрики. Ставало питання, хто в селі? Наші ще чи ворог?... Хитаючися в цих

сумнівах — побачили ми якусь стареньку жінку, що прямувала до лісу.

— „Мої голубчики! Ваші вже давно пішли на Дарманівку, а в селі повно більшовицької кінноти. Ваших ранених рубають. Тікайте мерщій“ — казала вона. Брали сумніви.

— „Та чи не помиляєтеся Ви, бабусю? Може це наші?“

— „Та ж кажу Вам, що це більшаки. Я їх добре знаю. Повно серед них злодіїв з Базару“.

— „Та куди ж іти?“

— „Ось я Вам покажу“.

Важко дихаючи, стара повела нас поза якоюсь балкою далше в ліс.

— „Ось там повернете з христової дороги направо. То є шлях на Дарманівку“ — показала нам рукою.

— „Стій! Хто такі будете“ — раптом почули ми... До нас підходило якихось трьох юнаків з рушницями. Жінка їх пізнала.

— „Тікайте й ви, поки не пізно. Більшаки в селі“.

Це були повстанці з місцевого району, що дезертували з більшовицького війська.

— „Ось це й добре! Андрію!“ — звернулася до одного з них стара — запровадьте козаків до Дарманівки. Щастивам, Боже!...“ Пішла і скоро поглинула її нічна тьма.

Опівночі, під проводом дезертирів прийшли ми до Дарманівки. Нікого там не було. Село невелике, у два ряди хати вулицею, огорожені дуже високими міцними парканами. Всі наші спроби достукатися до когось, були марні. Стук рушниць у ворота нікого не будив. Лаяли скажено лише пси. Що за диво?!

— „Марно, панове, стукаєте. Тут до вас ніхто не вийде“, — сказав один дезертир...

— „Цебто як?..."

— „А так. У цьому селі мешкають москалі-старовіри, які ні з ким не мають нічого спільного“.

Брала лютя! Козаки перелізли через паркан і підійшли до одної хати. Два пси кидалися ніби навіжені. А через вікно чувся мужеський голос:

— „Бярі яго! Бярі нечистаго!“

— „Відчини, трасця твоїй мамі! Дай води напиться“...

— „Снег ешь!“...

Скінчилося б це для московських колоністів дуже погано, коли б з вулиці не почувся здушений крик — „під паркани, під паркани ставайте! Кіннота!...“

На перехресній дорозі спинилася підвода, оточена кіннотчиками. Прийшло на думку, що це може наші, вислані для зв'язку.

— „Взводний!... Огоров!... Твою в Христа бога!... Куда же тепер ехать?“

Одразу виявилося, хто перед нами... Було їх чоловік 30 кінних, з кулеметом на санках.

Дружня сальва! Червоні врозтіч. На місці лишилося 4 забитих і 2 ранених. Кулемет дістався також нам, бо перебиті були коні в санках. Один ранений не балакав, видно було, що конає. Другий, на наш запит якої частини, відповів:

— „Корпуса Червоного Козацтва. Дивізії Котовського“. Далі оповів, що йдуть вони з м. Народіч. В ескадронах по 140—160 шабель... Більше було годі щось у нього довідатися, бо кров заливала йому уста.

Випрягли коня, забитого в санях, і захопивши кулемет, рушили далі. По дорозі надибали дядька з нашого обозу, що лишився з поломаним возом і підгодовував своїх коней. Показав нам напрям, куди пішла кольона. Це було с. Міньки, або як називали його селяне — Гвіздаль.

Шкода було дядька, який лишився з поломаним возом за сотки верстов від своєї хати, і ми вернули в Дерманівку; забрали в якогось кацапа кольоніста доброго воза, віддали його дядькові, а на придачу й відбитого в червоних коня.

Увійшли до лісу. Тут уже було безпечно, бо кіннота вночі нічого зробити нам не могла. Напружуючи решти сил, наближувалися до села. Годин біля 4 рано підійшли до крайніх хат.

— „Стій! хто йде“. — Це була наша застава під командою сот. Дараганя.

Я попередив його, що перед нами новий ворог: кіннота Котовського, яку ми добре знали ще з часів війни в 1920 р. Сот. Дарагань просив лишити йому відбитого в червоних кулемета й я його прохання виконав. Розмістивши своїх людей, пішов голоситися до штабу.

Там, схилившись над столом, дрімав одягнений полк. Отмарштайн. Вислухавши мій звіт, він із спокійною усмішкою сказав:

— „Так, так!... Є каяття, та не має вороття!... Не викрутимось ми з цієї авантури"... Далі розповів він мені, що положення армії безвихідне. Маса старшин і козаків ранених та з відмороженими ногами на возах. Частини поменшилися й майже вже небоєздатні. Рятунок наш полягав у швидкому марші на Полісся. Вже від Коростеня полк. Отмарштайн радив Тютюнникові вертати назад, але той і слухати не хотів. Діточа гра!...

З лавки підвівся польський поручник Маєвський, що був прикомандирований до нашої армії на повстання.

— „Я просто дивуюся витривалості й героїзмові людей, Пане Полковнику! Я їду з Польщі на власному коні й то вже обернувся в трупа. А козаки маршкують пішки біля 300 верстов — босі, голі й з 3 год. відпочинком на добу. А тут щодня бої!... Про старшин муштрових і говорити не приходить... Але ця тютюнниківська гопкампанія! Якщо верну до Польщі, перший буду домагатися покарання всіх

тих панків, що плянуючи повстання, базували його на провакаціях, кар'єризмі і брехливих відомостях „з України“. Пам'ятаєте слова Тютюнника: стане пошта, телеграф, залізниці! Зачнуться робітничі штрайки!“ Якою ж іронією все це тепер звучить!...”

Пригноблений — вернув я до своєї хати...

XI. БІЙ ПІД м. БАЗАРОМ.

На другий день, годин біля 11 рано, зачалася при вході до села стрілянина. Торохкотіли енергійно кулемети. Це сот. Дарагань 6-ої див. відбивав новий наступ. Моя частина побігла до нього на підмогу.

Імпонуюча картина виросла перед нашими очима!... Рівна дорога, поле, а під лісом розгорталася лави червоної кінноти. Куди лише сягало око — скрізь були вершники, що в швидкому русі ладувалися в боевий порядок для наступу.

Наші частини заняли фронт біля села. Одразу зачали сильний вогонь з кулеметів і рушниць. А ті далше розгорталася, як на параді! Видовище було величне. Віддаль зменшувалася й наш вогонь набирав усе більшої сили. Видко було, як просто стосами валилися люди й коні в червоних лавах, а вони, поповнювані увесь час резервами, все йшли та йшли, насуваючися на нас як невмолима механічна стіна. Раптом густі кінні лави вирвалися з середини та з ди-ким, громовим „ура“ кинулися на шаблі. Ще мент — і ми ударилися грудь у грудь. Козаки робили страшне спустошення серед червоних кіннотчиків ручними гранатами, стріля-ли в упор і відбивалися багнетами. Коні не хотіли йти на стріли й ментами все перемішувалося в одній кривавій, гучній хаотичній кучі. В деяких місцях, мимо нерівності сил, наші перемогали, притискуючи кіннотчиків до берега річки. А ті кидалися з кручі в болотисту воду.

Новий наступ!... Видержувати було не під силу. Післали зв'язок за підмогою. Не вернув... Післали другий. І раптом почули божевільний крик:

— „Ворожа кіннота з-заду, у селі!...“ — Це кричав честовий Гірич.

Нас уже обійшли з запілля... Козаки дрогнули. Наступив найтрагічніший мент, що в анналах боевої історії Української Армії буде колись уписаний, як класичний приклад її незрівняного героїзму.

Очі козаків пильно зосередилися на старшинах. Що робити?! Надій не лишалося ніяких. Тепер ішла мова лише про гідну смерть, щоб не опинитися потім отарою в руках ворога, який буде її рубати на капусту...

— „Брати! Козаки!... Не піддавайся!... Бийся до останнього! Вперед! Вперед! За Україну! Слава! Слава!“

Вирвалися й знову збилися в криваву кучу з червоними. Їх коні топтали козаків, а ті збивали вершників стрілами.

багнетами, кулаками. Тут упав смертю хоробрих сот. Дарагань, перешитий кулями. Останній удар тревав одначе дуже коротко. Це не був уже протинаступ, а скоріше відрух — передсмертельна конвульсія людей, що зібравши решту сил, шукали рятунку.

Ворожі лави щерть приперли нас до села. Відірвалися від них і на цей раз... покотилися назад. Одну нашу частину — загнану в болото — більшовики в упор вистрілювали.

Зібравши свою частину разом з решткою вояків сот Дараганя, я кинувся в село. Всі ранені лишилися на місці. З перших же хат нас стрінули салви. Довга вулиця була запружена червоною кіннотою, яка рубала наших ранених, що лежали на підводах ув обозі. В селі знову зав'язався короткий, але жорстокий бій. Окремими групами пробивалися старшини й козаки, кидаючи ручні гранати в кінні лави. Дехто себе самого зривав гранатами, щоб не дістатися до рук живим.

Дружина полк. Лисогора, що відбула з ним увесь похід, гнала воза, де лежав її ранений чоловік, і як лвиця боронилася, стріляючи в кіннотчиків. (Йй таки пощастило врятувати чоловіка й себе та дістатися назад до Польщі).

Поручник Маляренко — збожеволілий — м'явжав, як кіт. Згадуваний уже полк. Шраменко — заступник командира київської дивізії — панічно гнав коней з санками, спихаючи всіх тих, хто хотів причепитися з-заду... Штабу і штабових частин у селі вже не було. Він устиг вийти на вільну дорогу ще перед тим, як у село прорвався ворог. Далеко в полі маячили червоні прапори й ворожі частини відбивали наш обоз, рубаючи ранених і обслугу.

А в самому селі приходив уже епілог! Ми оточені були зо всіх боків. Дорога й увесь простір біля села — забиті трупами. Вийти з цього чотирикутника смерті було неможливо. В душах людей, що ще перед хвилиною вперто боронилися, стався перелом. Невитримали нерви, виснажені цілим походом і видовищем катастрофи. Як усе буває в таких випадках майже всіх — хто ще лишився живий — огорнула паніка. До цього долучилася й повна втрата набоїв. Зброя обернулася в кусні непотрібного дебрева в обезсилених руках. Козаки купами йшли в подвір'я, дивлячися збожеволілими очима на більшовиків. Кожний шукав собі кутка, щоб сховатися й відстрочити неминучу смерть хоч би на мент. Червоні кидалися на безбройних козаків, рубали їх, або зганяли кудись групами. В хатах сховатися було неможливо, бо налякані боєм селяне — позамикалися.

До пізньої ночі кінні відділи їздили в околицях, виловлюючи рештки наших людей і відірвані частини обозу. Після того заняли с. с. Великі і Малі Міцки. Захоплених полонених і ранених наніч замкнено до церкви.

Опинившись в селі, після останньої сутички з воро-

гом, я, запримітивши за тинами недалекий густий молодий ліс і, зібравши навколо себе до 20 озброєних козаків, кинувся до нього. Перескакуючи через невеликі огорожі — прямували ми хутко вперед під охорону дерев. Слідом за нами бігли якісь озброєні й безбройні люди, що теж сподівалися в лісі найти рятунок.

Уже почалися перші рідкі дерева, між котрими виляса дорога до густого лісу, як нам перерізав шлях відділ ворожої кінноти й з криком „ура“ — кинувся на нас. Почалася гра в „кота й мишу“... Козаки крутилися навколо дерев, зрідка стріляючи в кіннотчиків. Але стріли ці приносили ворогові мало страти, бо перелякані, знесилені козаки не встані були спромогтися на тверду відсіч.

Усе ж на один мент червоних було троха відігнано й я скористався цим для того, щоб нашвидко сплянувати наш дальший відворот. Одну частину козаків я пустив уперед, а з другою лишився, щоб вогнем дещо стримати червоних. Після того перша частина мала нас прикривати, потім знову ми її і т. д. Передні хутко побігли до лісу, щоб заняти там кращу позицію, а я з рештою людей крок за кроком слідував за ними. Та цей мій плян не вдався.

Бо лише передні козаки ввійшли до лісу й натрапили на дорогу, що провадила до с. Ступище — як одразу її оточили червоні. Сутичка там тривала коротко, бо за хвилину козаки витратили всі свої набойі й були, вже безборонні, перерубані. В міжчасі, відбиваючися від ворога з-переду — ми йшли в те саме місце... Врятував нас козак, що втік від кіннотчиків і оповів мені, що сталося зараз з його товаришами. І цей шлях відвороту був відтятий? Коло звузилося до краю... Лишалося або кінчати самогубством, або здаватися на ласку ворога. Дійшли ми до якихось кущів і там побачили групу своїх... Це були козаки, які утративши надію на рятунок, рішили здаватися. Побачивши нас, один козак з цієї групи промовив:

— Лишайтеся тут... У гурті все краще. Може таки всіх не повбивають!

Його слова вплинули на декого з моїх людей. Вони кинули рушниці й посідали у сніг. Зайві були мої переконання не кидати зброї і спробувати дійти до лісу.

— „Ні, не маємо вже сил!“ — відповіли вони мені.

Зо мною лишилося ще шість козаків, з якими я далі прямував до лісу. Скоро знову зауважили ми купку своїх, що сиділи під кущами в снігу. Підійшов і побачив, що то були старшини й козаки з 6 дивізії, на чолі з командиром куреня підполк. Григоряком. Усі були без зброї. Вигляд мали жахливий. Серед них були і ранені. З невеличкого горбка, ця ж група пасивно придивлялася, як червоні їздили по полю й рубали наших.

— „Рушниць немає ні в кого?“ — запитав я.

— „Та хоч би й були, то чортма до них набоїв“ — відповів сот. Янишевський.

— „Тепер вже запізно, браття“ — з гірким усміхом додав підполк. Григоряк. — „Коли більшість згинула марно, та й нам не оминуть долі“...

— „Кидайте зброю. пане сотнику, та сідайте тут. Може й не посміють усіх убивати“ — звернувся до мене сот. Литвинчук (він по національності білорус).

Адміністративний хорунжий 6 дивізії Погиба, як видно, збожеволів, бо чіплявся до кожного й прохав його сховати. Та на нещасного ніхто не звертав уваги.

Тут побачили ми кілька кіннотчиків, що наближувалися до нас. Двох тримало коні в поводу, а решта була верхи. Від них відійшов якийсь чоловік і попрямував до нас. Швидко його ми пізнали. Це був підстаршина-гарматчик.

— „Киньте рушницю, пане сотнику“ — сказав він мені. — „Мене післали сюди більшовики сказати, щоб здавалися без спротиву, інакше всіх переб'ють“.

Треба було рішатися... Це рішення вийшло в мене якось без надуми, відрухово.

— „Лишайтеся здорові“ — промовив я й побіг у напрямку лісу, перескакуючи з корча на корч. Кіннотчики одразу зачали в мене стріляти, та я не відповідав. В рушниці моєї було лише три набої.

Так стрібаючи по замерзлому болоті — опинився я хутко в лісі. Незабаром, вже в самій гушавині — натрапив на двох козаків, що стояли під деревами. Звідціля нам було видно як на долоні все, що діється навколо. Безконечна кінна ворожа кольона йшла в напрямку до с. Христинівка. Інші відділи вели наш обоз і групи полонених. Зорієнтувавшись, я зміркував, що сюди через мочари кіннотчикам досягнути доволі важко. Козаки мені сказали, що на березі лісу лишили раненого товариша. Ми вернули за ним, перенесли під куші і перев'язали рани брудною сорочкою. Він був ранений в обидві нозі кулею. Сіли спочити. Всі ми були мокрі й мороз давав себе відчувати. У раненого найшли ми дорогіший скарб — 50 набоїв до рушниці, які й поділили між собою.

Дивлючися на це, ранений дуже захвилювався:

— „Панове! Не забирайте всіх моїх набоїв. Ви відете, а я так не хочу, як баран, віддатися більшовикам. Ось уже дома був, а доводиться гинути!“...

З дальших його оповідань виявилось, що він родом з м. Народичі й дуже добре знає цілу місцевість. Порадив він нам не йти на південь, бо там неприступні болота, а спробувати на захід. Верстви три звідціля починається село, що тягнеться аж до м. Хабне. Довідалися ми також, що в цьому селі мешкає його тітка та інші родичі.

— „Не кидайте мене! Заберіть з собою, а я вам по-

можу сховатися між знайомими земляками', — просив ранений.

Я вирішив почекати, поки не стане темно й взяти його з собою. Під прикриттям ночі вирушили. Піднявся скажений вітер із снігом. Тихо посувалися ми лісом, несучи на руках по черзі раненого. Нести найбільш довелося мені, бо один з козаків був малого росту й коли ніс на собі цю „живу“ поклажу, то ноги раненого волоклися по землі, спричиняючи йому страшний біль.

Натомісць цей малий, шустрий козак виявив себе незаможним розвідником. Увесь час він ішов зпереду, кілька разів попереджаючи нас про небезпеку. В лісі були вже червоні. З великими труднощами дійшли ми до якоїсь дороги й раптом почули :

— „Ескадрон, подтягнісь!...“

Серце завмерло. Буквально в кількох кроках від нас йшла кольона кіннотчиків, тримаючи коней на поводі. Врятував нас лише густий сніг і темрява. Перечекавши, поки червоні не відійдуть, пішли далі й скоро побачили сілуети хат. Блимали в вікнах вогники. Вже хотіли наблизитися до села, як почули кілька рушничних стрілів. Знову все стихло. Ми сиділи в кущах і вичікували.

За хвилину біля нас проїхало два воза з кулеметами й пара десятків кінних. Перепустили їх повз себе й тихо підійшли до городів. Лишивши козаків з раненим, я підліз до вікна крайньої хати, щоб побачити, чи не має там червоноармійців. У хаті сиділа якась жінка з дітьми. На припічку горіли тріски, що освітлювали кімнату. Постукав до вікна. На двір вийшов дядько, літ 45.

— „Дядьку, коли Ваша ласка, пустить погрітися. Нас тут четверо. Є ранений“ — промовив я.

— „А Ви що, з тих петлюрівців?“ — спитав він.

— „Так“ — відповів я.

— „Чоловіче Божий! Та я радо Вас би прийняв, але не знаю, чи багато з того скористаєте? Ось дивіться там, біля клуні, лежать козаки. Вони тут в мене заховалися, а ось перед хвилиною приїхали більшовики, найшли їх та всіх перестріляли. Казав їх старший, що на ранок мають оточити весь ліс і всіх Ваших, кого знайдуть, переб'ють“, — розказував селянин.

У цей час до нас підійшли мої козаки, несучи раненого. Той подивився на дядька й пізнав його.

— „Дай, Боже, здоров'я, дядьку Михайле! Рятуйте ж нас від смерті...“

— „Ой, лихо!... Та це ти, Петре?!...“

На швидку вони між собою перебалакали й дядько побіг до родичів раненого. Ми тимчасом сіли у stodolі. Очікування господаря здавалися нам вічністю. Нарешті біля півночі він прийшов і оповів, що в хатах скрізь повно червоноармійців. Ховатися в селі не має чого й думати. На-

казав нам хутко йти кудись за ним. Пішли, несучи раненого. Дорога була неймовірно тяжка. Блукали по якихсь ярах балках і корчах. Аж під ранок прийшли ми на місце, серед лісу. Була тут якась не то землянка, не то льох, де ховалися пастухи від непогоди.

— „Ось тут сидіть тихо і чекайте, поки до вас наші не придуть. Тут вам нестрашний і самий дідько! Ось у торбині хліб, сало й цибуля. Їжте й відпочивайте“. — Після цього селянин десь зник.

Ми пообкладали раненого сіном і посідали, очікуючи, що буде далі. Зморе́не тіло вимагало спочинку, але виму́чені нерви не давали спроможности замкнути очей. У думках проносилися страшні події дня, свідомість якось боляче-тупо реагувала на трагічні наслідки походу, з яким зв'язувалися такі світлі, бадьорі надії! Все пропало. Кінець!.. Армію розгромлено дощенту...

Виснажений цим душевним кошмаром до решти — я заснув...

ХІІ. В ПОВСТАНЧОМУ ЗАГОНІ.

Чуть зачало світати, як нас збудив ранений, кажучи, що хтось підкрадається до нашої схованки. Ми вхопилися за рушниці. До діри, що заступала в цьому льосі двері, всунулися якісь дві постаті. Це були селяне. Один приходився вуйком раненому, а другий, його сусіда, якийсь старенький сивий дідусь.

Привітавшись з нами, дідусь зачав розмову:

— „Занесла вас лиха матір зимою в оцю яму!... Та не нарікайте, бо іншим вашим довелось ще гірше. А тут хоч і зимно, та безпечно. А ну, сину, показуй, як тебе вгостили ті кати“ — звернувся він до раненого. Довго оглядав рани, чимсь переми́в і опісля намастив якимсь чорним пахучим зіллям. Туго забандажував ноги чистим полотном.

— „Буде все гаразд, сину! Штигулькатимеш трохи, та тобі за зайцями не ганятися ж“ — тепло всміхаючись говорив дід. — „А на весіллю то якось зможеш ще втяти. Ось маєш кроплі. Пий по-троху, як буде тебе боліти. Сидіть тихо, а ми навідаємося пізніше“.

Лишивши раненому теплого кожуха — селяне пішли геть.

Знов очікування. Холод донимав жахливо. Ми, здорові, обережно ховали ноги під кожуха раненого, щоб якось їх зігріти. А вони були як колоди. Ранений увесь час міцно спав. Видно таки помогли йому „кроплі“ діда.

Так минув цілий день. Над вечір прийшов знов вуйко раненого з селянином та якимсь молодим хлопцем. Раненого забирали вони до хати його ж тітки, звідки мали його відвезти до батька. Разом з раненим лишався й малий козак, самий родом з Житомиру. Лише мені і другому козакові не було куди йти. До дому годі було й думати. Бо один з нас походив з Катеринославщини, а другий з Хар-

жівщини. Молодий парубок, що прийшов з селянами, лишився з нами. Це був післанець від повстанчого ватажка, котрому було доручено привести нас до ватаги. Довідавшись про це, ми з козаком страшенно зраділи. Тут в перше скріпилася в нас надія на рятунок. А хоч і прийдеться загинути, то все ж таки серед боевых товаришів, повстанців — а не ось тут, в якійсь дірі — самітними!

Пізно ввечері ми вирушили з парубком-повстанцем у дорогу. Йшли полем, увесь час перелізаючи через якісь загороди. Спереду показалися будови.

— „Це хата мого батька“ — сказав повстанець. — „Хочу довідатися, чи гостей не має...“

Спинилися біля стайні. Здоровий кудлатий пес кинувся радісно до парубка. Зайшли до хати.

Повстанець поліз на стрих, дістав чотири ручні гранати й дав їх нам. Зайву рушницю, яку забрав у раненого, сховав у стріху.

— „Ну, панове, ходім. Дорога нам одна: через річку Уж. Думаю, що він уже замерз, ну, а як ні — то прийдеться купатися! Немає іншої ради, бо на дорозі, кудюю мали б ми йти, стоїть червона застава. Будете йти, то самі побачите, як горить біля неї огнище. Гріються, прокляті, бодай би на тому світі їм було тепло!...“

Темна ніч і мряка ховала нас від ворожої застави, що чатувала на мості, хоч перейшли ми повз неї дуже близько. Парубок казав йти йому в один слід, так щоб ранком думали, ніби то якась одна людина з села ходила до річки по воду. Спустилися вниз і ступили на лід, що затріщав під ногами. Всі полягали на живіт і так обережно посуваючися, дійшли до другого берегу... Здалека чорнів ліс.

— „Тільки б до лісу, а там ми й дома“ — сказав парубок.

За годину подорожі лісом, ми зупинилися біля якоїсь одинокої хатини. Парубок тихо постукав. Вийшов до нас якийсь мужчина з великою бородою.

— „Заходьте“ — промовив він. Ми опинилися в теплій хаті. Жінка хутко схопилася готувати їжу. Смажене сало викликало в мене впрост якесь болісне лоскотання в носі...

Доки ми наїдалися, мужчина взяв рушницю й кудись зник. За короткий час вернув і наказав нам йти з ним. Біля хати стояли добрі коні в санках. Санки були наладовані клунками й мішками. Була це пожива для повстанців, що жили й оперували десь тут недалеко в лісах.

Годовані коні швидко зірвалися уперед і ми поїхали. Світало вже, як напереду почувся окрик:

— „Стій! Хто такі?...“

Це була варта, що охороняла повстанчий табір. Навколо вогню, на купках гилля, сиділи й лежали сині від холоду й брудні, різноманітно одягнені люди. Все переважно молоді юнаки.

Я надзвичайно зрадив, опинившись серед повстанців і зачав їм оповідати про похід нашої армії та останній бій, що кінчився для нас повним розгромом. З оповідань повстанців довідався я, що вони справді чули про ген. Тютюнника, але не мали з ним ніяких зв'язків. Дуже шкодували, що не вдалося цих зв'язків налагодити, бо скрізь є багато повстанчих відділів і, коли б вони виступили спільно з армією, то й наслідки походу могли бути інші.

Почалося моє нове життя серед „мешканців лісу“.

Одноманітно й сіро тягнулися короткі зимові дні й довгі ночі. Ватага нікуди не виходила з лісу, бо скрізь було повно червоних військ. Харчі доставляли селяне, але робити це ставало все тяжче, бо з одного боку більшовики понастановляли в селах різні „заградітельніе отряди“, а з другого — всі дороги позамітало глибоким снігом.

Час-від-часу до ватаги прибували нові повстанці, яким уже вдома не можна було висидіти. Селяне, що привозили їжу, постійно скаржилися на червоних, що грабують і знущаються над населенням. Вістки ці виводили повстанців з рівноваги, збуджуючи в них страшну ненависть до ворога.

Серед ватаги особливою пошаною користувався один селянин, дядько Ондрій, як його звали. Часто й подовгу він щось радився з отаманом, але про що саме, ніхто не знав. Це часом інтригувало повстанців, які нарікали, що їх не посвячується в ті наради. Такі цікаві діставали від „дядька Ондрія“ належну відсіч.

— „Цить, дурню!... Ти ще задурний на голову, щоб усе одразу знати. Прийде час — довідаєшся...“

Мене, як старшину, було присвячено в ті пляни. Справа полягала в тому, що червоні війська зачали збирати з населення продподаток і відвозити його до найближчої залізничної стації. Отже ми мали перешкодити їм переводити цей грабунок.

— „Щоб наша кривавиця пішла до Москви?!... Та ні защо!“ — обурено бубонів дядько Ондрій.

На нараді ми рішили, що цілою ватагою зробимо напад на червоний обоз, який везтиме сконфісковане селянське добро до м. Овруча. Варту, що буде супроводити обоз, перебити до ноги, щоб не лишилося жадного живого свідка. А захоплене майно передати назад селянам.

Наближалось Різдво, свято, що з такою урочистістю обходять ув українських селах. Його наближення відчував кожний повстанець і скреготав зубами, що завдяки червоним катам мусить мерзнути тут у лісі, замість справити свята серед рідні. Кляли всі сніг, бо перешкоджав боевим операціям. Нападів на червоних майже в тому періоді не робилося. Хіба десь забирали поодиноких вершників на хуторах чи серед лісу. Без праці, лежали цілими днями біля вогню, повстанці сварилися й нарікали на отамана. Потім

заспокоювалися, чекаючи, що скоро прийде час виступу. Голод донимав усе дужче. Сиділи часом голодними по дві-три добі, бо доставка харчів утруднювалася все більше.

Несподівано серед ватаги появилася нова постать. Жид із ближчого містечка. Його повстанці таксамо дуже поважали. Був це мужчина літ 35, високий, сутуловатий. Його поява дуже розвеселила повстанців. Як виявив я, він, мешкаючи постійно в містечку, тримав зв'язок з отаманом, він для ватаги розвідку й являвся якраз тоді, коли повстанцям треба було вирушати на якусь більшу „роботу“. Отже й на цей раз його поява була „добрим знаком“...

Важко дихаючи від ходьби, він опорожнював клунок з харчами й витягав зо всіх кишень пачки з тютюном. З ним прийшли й селяне, несучи також продукти. Поки повстанці крутили цигарки — жид оповідав новини про червоних. Повстанці лаялись і присягалися пімстити. Настрій піднісся ще більше, коли отаман наказав оглянути всім рушниці. Майже цілу ніч ніхто не спав. На мое здивовання жид не вернувся до містечка й лишився з нами. Повстанці мені казали, що він завжди бере безпосередню жваву участь в бійках і щойно коли вони кінчаються, то тоді на час опускає ватагу.

Ранком наша ватага рушила лісом у напрямку м. Овруча. Йти у глибокому снігу було так важко, що перехід у 12 верстов зробили ми за п'ять годин! Нарешті досягли умовленого місця.

Чекали з пів години. Далеко показалася валка підвод. Зпереду червоного обозу, за кроків 50, ішов уже наш невтомимий знайомий жид. Він уже побував біля обозу й, як „мирний мешканець“, не викликаючи жадного підозріння, йшов нам назустріч, щоб дати знак для влучного нападу. Обоз провадило біля 50 червоноармійців.

Ватага поховалася за деревами й коли нас минули передні підводи — зробила блискавичний напад. У цей мент, на мое диво, з кожної підводи загриміли стріли. Та не у нас, а в тих червоноармійців, що сиділи на підводах. Оказалося, що це дядьки візники, після попередньої умови з отаманом, узяли з собою в дорогу „обрізани“ (короткі рушниці), сховавши їх у сіно. В мент, коли ватага зачала напад, селяне-візники відкрили вогонь по червоній охороні.

Червоноармійці кинулися тікати в різні боки, та марно. Глибокий сніг унеможливував рух. За коротку хвилю розправа була скінчена. Ні один з охорони не втік. Повстанці добивали й ранених. Обоз з майном вертав назад до села. Після цього ватага знову зосередилась у своїй лісній схованці. Потяглися нові сірі безконечні дні, переривані час-від-часу нападами на червоних.

До ватаги іноді доходили інформації про діяльність інших повстанчих загонів. Отаман Орлик на Київщині знову

збирав поважні сили. Активність проявилася в багатьох інших районах. Ставало одначе ясно, що ні до яких позитивних наслідків ці збройні виступи не доведуть, коли й надалі будуть переводитися відірвано, без зв'язку між собою, без загального плану та провідного центру.

В повстанчих колах виринула ідея відновити діяльність розгромленої більшовиками Національної Козачої Ради, поставити її на чолі акції й підпорядкувати їй усі повстанчі сили, що оперували на Україні. Ідеї ці багатьох захоплювали, та для тверезого, спостережливого ока ставало очевидно, що й ці заходи будуть марні.

Час утрачено!... Було вже надто пізно.

ХІІІ. ТРАГЕДІЯ 359-ох.

Перебуваючи в повстанчому загоні в околицях Базару, я мав спроможність одержувати безпосередні відомости про ті події та епізоди, що зайшли після базарського бою в місцевостях, де оперувала армія ген. Тютюнника.

Як виявилось на суді, що його зарядила совітьська влада над нашими полоненими — перемога під Базаром коштувала більшовиків не дешево! Слідчі акти показували, що стратили воки там 261 забитих і кілька сот ранених. Усі ці страти припали на Кінний Корпус Червоного Козацтва, що був кинутий під Базар проти армії ген. Тютюнника. Дуже довгий час більшовики возили своїх ранених до м. Овруча, а шпиталі в Базарі, Хабнім і Народичах були виповнені по береги.

Після бою невеличкі рештки наших частин, що були спільно з штабом, устигли висмикнутися з кільця ворожої кінноти й дійшли до кордонів Польщі, звідкіля вернули назад до таборів інтернованих. Слід думати, що й їм не вдалося б урятуватися, коли б не зрада одного з командирів бригад Кінного Червоного Корпусу, українця по національності, який не виконав наказу зайняти переправи на р. Уж біля м. Хабне, кудю відступав ген. Тютюнник.

Про більшовицький суд над ним я згадаю нижче.

Отже за два дні, коли вернули червоні частини, що були відправлені в погоню за нашими відступаючими рештками, всіх наших полонених, захоплених у бою, відправлено до м. Базару. Совітьська влада призначила судову слідчу комісію, яка мала виготовити проти полонених акт оскарження за замах на „совітьський режим і за „бандітизм”.

У наступні за боєм дні зачав падати великий сніг і покрив тіла забитих старшин і козаків. Трунів цих червоні не забирали, лише стягали в бік від дороги, щоб не гальмували руху.

Кінний Корпус Червоного Козацтва розташувався на спочинок у Базарі, Народичах, околицях Овруча, Христи-

нівці, Стутиці, Розважові, Давидівці, Соловіївці та Дарманівці. Штаб Корпусу під командою Котовського спинився в Радомишлі. Начислялося не менше 3000 шабель, з відповідними додатковими спеціальними й немущтровими частинами. Східська влада одразу повела серед населення пропаганду проти українського визвольного руху. Похід ген. Тютюнника й цілу його армію представлялося як польську авантуру та звичайний бандитизм. Населення в перших днях цьому вірило. Слід зазначити, що у згаданих околицях селяне крім активних повстанців узагалі майже нічого не чули про українську боротьбу, бо в 1919—1920 рр. наша армія тут не оперувала. Натомість дуже добре загартали вони ті грабунки та знущання, які робили поляки, в час наступу на Київ. Гадаючи, що наші козаки, післані польськими панами (а так справу представляла більшовицька пропаганда!) деякі селяне їх прийняли за ворожий та небезпечний елемент. Це виявилось в неодноразових випадках видачі наших козаків — що, ранені, переховувалися в селах — Східській владі. Селяне приводили їх й казали:

— „Ми думали, що то свої люди, а коли це польські наймити й бандити, то беріть їх собі”.

Розкажу про один того роду випадок:

Сімох селян, що мали ділянку в лісі й переганяли дьоготь, дали притулок двом раненим козакам, які перебралися через болото в ліс, після розгрому під Базаром. За кілька днів, почувши, що це „бандити”, які прийшли з Польщі, вони живцем кинули ранених у вогонь, де переганявся дьоготь. А після цього пішли з „річевими доказами” до представників більшовицької влади в м. Базарі... В постолах, пахкаючи люлькою — старий дід розказував червоноармійцям:

— „Оце вони прийшли, ну ми їх і прийняли за своїх. Бо й балакають по-мужицькому. Коли чуємо, що то польські бандити!... Я й кажу Гандрієві — а може б ми їх — того — у вогонь, на смалець? А той каже — а чому ні?... Ну ми вночі їх і кинули, коли вони спали”.

Червоні й селяне товпилися біля діда й заглядали, що це він приніс у кошиках. Той спокійно розгорнув: там були обгорілі руки! Навколо зачалися вигуки обурення...

— „Це ще не усе, я ще щось маю показати вашому старшому”.

— „Проклятий людоджере!... Неси собі це на холодець” — промовив хтось. Повели діда до командира, а звідтам він вилетів сторча головою на вулицю.

— „Всипать етой сволочі!” — крикнув навздогін командир.

В руках дід мав розгорнену грамоту й причіплений до неї „Залізний Хрест”, який козакам видавали в нагороду

за участь в Зимовому Поході ген. Омеляновича Павленка. Старому всипали. А потім розстріляли.

Раділо нашій поразці й жидівське населення.

В містечках зарядили жиди поход та маніфестації в честь перемоги Кінного Червоного Корпусу.

Але вже за кілька днів прихильність населення до червоних зникла, як „роса на сонці"... Почувши себе міцно, більшовики зачали грабувати всіх без різниці. Пішли повною ходою реквізиції та різного роду „продподатки"... А за той час з місцевостей, де переходила армія ген. Тютюнника, надходили справжні відомости... Люди свідчили, що козаки себе добре поводити, нікого не грабували, робили населенню різні пільги й віддавали йому захоплене в червоних майно та збіжжя. Особливо швидко довідалися про це жиди. Казали вони:

— „Ой, не були це бандити! То були добрі люди. Бандити ті, що їх знищили. А козаки добре робили. Наших також нікого не чіпали”.

Настрої населення мінялися в нашу користь, та . запізно!

* * *

В Кінному Корпусі йшли підготовки до великої паради. Чекали Троцького в Овручі, спільно з командиром Київського військового округу Якорем. Населення жидівських містечків, шевці та кравці — були змобілізовані для виеквіпування червоних частин.

А полонені наші (серед них багато ранених) уже другий тиждень сиділи замкнені — в холоді та голоді.

Все очікувало слідчої комісії. В міжчасі в м. Народичах відбувся суд над згадуваним командиром кінної бригади, завдяки зради якого — рештки нашої армії уникнули цілковитого знищення під Базаром і вернули до Польщі.

Тримався він на суді дуже твердо й мужньо. Ясно заявив, що розчарувався в політиці совітської влади та й перестав їй вірити. Хотів він виголосити якусь промову, зв'язану з українським визвольним рухом, але суд до цього не допустив, побоюючися небажаної пропаганди. Судовий процес був публичний... В імені 261 забитих і соток ранених під Базаром більшовиків, обвинувачуючий домагався смерти зрадника, якого й було публично розстріляно в Народичах.

Нарешті слідча комісія над нашими полоненими з-під Базару кінчила свою працю й суд ухвалив вирок. Він відомий... 359 старшин і козаків армії ген. Тютюнника було розстріляно. Розстріл переводився масово — з кулеметів — частинами червоної кінної дивізії Примакова. Розправа відбувалася в балці, під Базаром.

Ранених не добивали, а кидали живцем до ями, разом з забитими — закидуючи скривавлену масу людей грудми замерзлої землі, що ще довго ворухилася... Це були

вже відрухові конвульсії конаючих людей — злегка присипаних землею. В час розстрілу всі засуджені проявили надзвичайну мужність. Вмирили в обіймах, співаючи: „Ще не вмерла!...“

Червоні для засипування могили мобілізували з місцевого населення тих, кого підозрювали у співчуттях до української справи й у „контрреволюції“ — як свого роду грізне „мементо“ для них...

Так створилася одна з найбільш трагічних національних святощів — **МОГИЛА 359 У БАЗАРІ**, перед якою хилять свої голови в думках і яку вшановують на традиційних народніх святах вірні...

Майже щочоти потім хтось таємничий насипував на могилу барвінок... Вдень міліція його забирала, а на другий ранок повторювалося те саме.

Епілогом базарської трагедії була генеральна парада Кінного Корпусу Червоного Козацтва, який символізував остаточну перемогу над останнім етапом української збройної боротьби за Визволення...

Частини стягнулися до м. Хабне. Огляд церемонійного маршу робив Котовський. Великий, грубий не в міру — стояв він, вітаючи лади кінноти, що перед ним проходили...

— „Здорова-а-а перший ескадрон!... Здорова, другий“.

Кінні полки були переважно одягнені в англійські шинелі, відбиті разом з постачанням армії Денікіна. На головах людей були червоні „без козирки“ — подарунок Троцького з Москви. Гарні, вигодовані коні, нові сідла, переважно кубанського зразку шаблі. Спеціальні кавалерійські рушніці за плечима **Кожний ескадрон** налічував 150—160 шабель з кулеметами...

Після паради три кінних дивізії перейшли р. Уж, що ділить Волинь і Київщину та розташувалися в околицях на сталі квартири. Вони тепер могли безпечно відпочивати.

XIV. ЛІКВІДАЦІЯ ПОВСТАНЧОЇ АКЦІЇ.

Оцінюючи обставини, що склалися для нас у бою під Базаром, схиляюся до думки, що цієї катастрофи далося б оминати в тому разі, коли б армія вимаширувала з-під с. Мінки хоч би на дві години раніше. Безперечно — і цей маневр не врятував би акції, яка вже в бою під с. Леонівкою (одноденний перехід від Києва) була непоправно програна. Але в тому разі може пощастило б хоч врятувати сотки людей, що потім загинули, і довести їх знову до Польщі. Переваливши через м. Хабне, ми опинилися б у вікових лісах Олевського району, де переслідування нас для червоної кінноти було б дуже утруднене. Була ще можливість піти через Ленчинці, бо то давало нам змогу з'єднатись із згаданою групою підполк. Чорного. В цих місцевостях майже не було ворожого війська, крім міліції

та рідкої кордонної сторожі. Бо головні свої сили з Могилева Білоруського, Мозиря й Чернобиля, більшовики якраз у той час кинули проти російських відділів Савінкова, що теж почали диверсійну акцію.

Цей плян і пропонував полк. Отмарштайн, але ген. Тютюнник його не прийняв. Він вирішив йти на Овруч, Гладковичі й Виступовичі. Цей пункт набирав особливого значення тому, що тут проходила надзвичайно важлива для совлади залізнична магістраль, якою вони послуговувалися для вивозу продподатку до Московщини. Цю магістраль ген. Тютюнник хотів зруйнувати. Крім того рахувався він з тим, що Гладковичі були повстанчим центром Полісся, де заховалися рештки вже передше розгромленої в Києві Національної Козачої Ради. Поліський центр мав чисельні загони, припаси та зброю. Організаційну роботу тут провадив старшина нашої армії Б—ий.

Висліди базарського бою зруйнували всі ці пляни. Довідавшись вже з запізненням про розгром армії ген. Тютюнника, повстанчий центр у Гладковичах хотів зробити збройний виступ. Та попереджений завчасу про великі сили ворога, що наближувався до району, мусів цей намір відкликати.

Поставлена була ця організація дуже добре, не у примір нашим штабовим установам. Перевірка певности людей була дуже стисла. Повстанці після наперед виробленого плану йшли на службу в міліцію та різні „заградительные отряды по борьбе с бандитизмом“, носили червоні зірки і т. д. на ділі провадили боеву, національну роботу. Вступ повстанців на червону службу переводився під наглядом і наказами філії Національної Ради. Це давало центрові спроможність бути в курсі всіх справ та починів совітської влади, а тим самим їх успішно паралізувати. Безслідно зникали відділи більшовицької кінноти, представники совітського й партійного апарату, ба навіть цілі поїзди з продподатком, які відправлялися до Московщини. Все це була робота місцевої Нац. Ради, про яку червоні не могли довго довідатися.

Міжтим червоні війська заливали цілу околицю й почали жорстокий терор. Дислокація цих військ викликала не лише мотивами політичними, але й господарськими: в районах Волги був тоді страшний голод і совітська влада масами скермовувала на Україну для прохарчовання москалів-червоноармійців („едоков“ — як казали москалі). Ці „едоки“ не лише об'їдали населення, але, виконуючи накази влади, буквально обдирали його в вигляді продподатку.

Для селян Волині й Полісся прийшли страшні часи... Глухі села, віддалені від залізниці й центрів — ставали здобиччю розгойданої червоної салдатні, різних своїх

пройдисвітів і кримінальників, що становили тут „рабоче-крестьянскую власть” — урядовий совітський апарат. Тиск терору викликав нові повстанчі вибухи. Але виявляючися без певного пляну, вони завмирили у спазмах і крові — хаотично, як і повставали... До того, для повстанчих відділів дуже важке положення створювала вже сама зима 1922 р. Були жорстокі морози, все замело снігом і „мешканцям лісів” доводилося думати не так про боротьбу з ворогом, як про здобуття шматка хліба, щоб не загинути від голоду. Селяне час-від-часу доставляли в ліси харчі, потайно ідучи туди на лещетах, але червона охорона чим далі робила й таку допомогу неможливою.

Таке положення змусило повстанчих провідників щільно підійти до пекучого питання координації сил і акції. Спроба ця виявилась у скликанні конспіративного повстанчого з'їзду в Харкові. Як це не дивно, але мимо жвавої діяльності „чека” — більшовикам не вдалося викрити дійсних намірів ініціаторів цього з'їзду, який відбувся під „невинним” замаскованим претекстом і навіть був дозволений владою... На з'їзд прибули повстанчі ватажки або їх представники майже з всіх районів України, де лише проявлявся повстанчий рух. Папери на поїздки виготовляли сілради й місткоми, де були свої люди.

З двома іншими товаришами (оба вони й тепер на Україні) я виїхав на харківський з'їзд, ніби як делегат від м. Черnobеля. Праці з'їзду переходили дуже бурхливо й кінчилися ухваленням певного пляну акції. Делегати роз'їхалися на місця. Я дістав наказ від повстанчої розвідки виявити дислокацію й кількість червоних військ у прикордонній з Польщею смузі й поїхав виконувати це доручення.

В районах зачали поширюватися знову вістки про війну червоних з Польщею. На тлі цих інформацій висновувалися нові пляни активізації повстанчої акції. Та як виявилось пізніше, ці відомості поширювали самі агенти польської розвідки, що й після розбиття армії ген. Тютюнника жваво працювали на Україні.

Через деякий час сталося так, що „чека” викрила учасників згаданого харківського з'їзду й перевела низку арештів серед чільніших провідників. Ця подія завдала повстанчій діяльності новий удар.

З кожним дальшим місяцем повстанча акція певно — хоч і повільно завмирала. Крім терору й переваги сил совітської влади, до цього спричинялася й та обставина, що поруч з ідейними й відданими провідниками, деякі ватажки самі поволи обертались у звичайних грабіжників, що в погоні за наживою й вільним „козацьким” життям не робили великої різниці — кого грабувати! А це справляло на населення непоправне вражіння. Так колись добре ор-

ганізований Радомишльський район, що був під проводом отамана Соколовського, після його смерті попав під „владу” отамана Мордалевича, який ширив страшне беззладдя й озброював проти себе самих селян. Була в пам'яті людей також і „праця” отамана Струка — цього патентованого злочинця, якому місце було лише на шибениці.

Різні вихватки подібних злочинних авантюристів створювали чудове тло для більшовицької пропаганди, яка втовкмачувала в голови загалу переконання, що всяка українська акція — це бандитизм. Частина населення в це вірила, аж доки не зазнавала на своєму карку панування самих більшовиків. А коли зазнавала й усвідомлювала трагічність помилки — то було вже запізно: карк був здушений певною, залізною рукою!...

Так повільно повстанчі ватаги розпорошувалися. Їх учасники вертали домів та піддавалися на ласку ворога. Частина їх винищувано, інших вислали поза межі України, а декому й подаровано гріхи минулого, на час...

Нові загальні обставини на Радянській Україні змусили вже з початком 1923 р. всіх українських патріотів змінити методи боротьби з наїзниками. Невдача повстань скермувала увагу в інший бік: захоплювати місця в совітському апараті й у цей спосіб ставити спротив і вести саботаж.

* * *

Червоні війська все прибували та прибували. В районі м. Базар їх було особливо багато. В лютому 1922 року снігу навалило на два метри. Великі тічки вовків розгрібали під с. Міцьками, де був наш останній трагічний бій з червоними, тіла забитих старшин і козаків. Їх не ховали — чекаючи весни. Ніби в пімсту за страти — понесені під Базаром — совітська влада що-сили тиснула населення.

В тих околицях була вліті засуха й неврожай. Але це не спинювало совітську владу обкладати селян непосильним продподатком. Наводжу такі норми податку, що заховалися в мій пам'яті: 6 пудів збіжжя з десятини, 28 хунтів м'яса з корови й 6 хунтів з вівці та півтора шерсти: 12 хунтів сала з свині, найкращого, а тонкого в півтора рази більше; 11 хунтів смальцю й масла; 14 хунтів м'ятих конопель, 5 хунтів грибів на душу, 7 хунтів меду з вулика і т. д.

Селяне проклинали червоних. Робили все можливе, щоб уникнути продподатку. Наприклад масами нищили вулики, що в тих околицях складали значну статтю в селянському прибутковому бюджеті. Взимі розбивали вулики й викидали бджоли у сніг, кажучи: „Най краще гине Божя муха, як має постачати москалів!...”

Часто вечорами сходилися дядьки на обережні розмови між собою. Говорили про червоних, Москву, Україну, визвольну боротьбу й повстання... Ляйт-мотивом усіх роз-

мов було: „треба щось зробити, щоб вигнати москальню”. Говорили й про наш уряд, що перебуває в Польщі, та все скептично.

— „Все це шелихвости” — говорили селяне. — „Під наших підшиваються, багато обіцяють, а самі нічого не роблять та й хочуть, щоб ми йшли за ними. А тепер до Польщі потерлюжилися... Ні, нам треба свого, власного уряду”.

Вже в початку 1923 року й серед активних, провідних національних кол на Україні — надії на уряд УНР зникли. Вже сама сумбурна підготовка й невдача походу ген. Тютюнника сильно підорвала його авторитет. Не відомо якою дорогою проникли вістки про ті способи й методи, якими уряд послуговувався, підготовляючи це повстання. Широлися чутки, що Національна Козаха Рада в Києві таксамо впала жертвою легковажності урядових чинників, що сидячи безпечно закордоном — не здавали собі справи з труднощів завдань і своїми нещасливими потягненнями самі розбили чудову організацію Національної Ради.

— „Коли б не в'язалися з тим урядом, а самі через Національну Раду зачали повстання, тоді було б інше” — говорили в цих кругах.

Інтелігенція виявляла зневіру у здібність уряду УНР до якоїбудь акції. Переоцінювалася також доцільність спілки з поляками. До цього багато спричинювалися галичани, які мали великий вплив на провідні національні кола. Слід їм віддати належне: вони весь час, мимо важких умов праці — пропагували й поширювали високі ідеї боротьби!

Всі ці обставини стимулювали людей — не втрачаючи часу на марні очікування допомоги від уряду УНР, самим іти в совітський апарат і там повести національну роботу.

Мушу сказати, що діяльність поляків не припинилася й після розгрому армії ген. Тютюнника. В бою під Базаром зник згадуваний зв'язковий, польський поручник Ковальський. Як виявилось потім, він, ранений, був відвезений до Харкова. На честь поляків треба признати, що вони навіть одного свого старшину не хотіли лишити на погалу червоним. Мовляв — зник!... Вся польська розвідча агенатура на Волині, Поділлію й Київщині — як та зграя псів — кинулася на розшуки пор. Ковальського, виявляючи одночасно нову дислокацію червоних військ. У тій роботі поляки майже в цілості спиралися на місцевих своїх агентів, а серед останніх найбільший відсоток складали католицькі ксьондзи. Ці польські патріоти віддано працювали для „ойчизни” — не перебираючи в засобах!

Ведучи розвідку, ці агенти одночасно провадили пропольську пропаганду й серед українських селян-католиків. Відважним зв'язковим розвідки між ксьондзами була така

п-і Підгородецька, полька — що чудово говорила по-українськи. З ксьондзів особливо затамив я такого Кравчинського. Щоб найкраще обслуговувати свою парафію в польсько-національному дусі й добре виконувати розвідчі завдання, він вступив до союзу безбожників і мав мандат від совітської влади їздити по районі та провадити боротьбу з релігією, цим „опіумом народу"... А в дійсності цей підприємчивий ксьондз організував селян-католиків, пропагував серед них польський націоналізм і потайно, по хатах, відправляв католицьку службу Божу. Його потім повісили наші повстанці в лісі.

Я далекий від того, щоб рекомандувати ті методи, якими цей ксьондз послуговувався для досягнення своїх релігійно-патріотичних цілей... Але мимоволі, порівнюючи працю його й наших „отців хомишинського", чи „дионісійського" типу — хочеться гірко зідхнути!...

Напочатку 1923 року повстанча акція припинилася. Починалася нова ера боротьби з Московщиною, але вже цілком іншими методами: збройні виступи заступала тактика розкладу ворога з середини. Мені, як „жовто-блакитному бандитові", що вмів боротися лише зброєю — не лишалося вже місця в новій дійсності, і я — після різних митарств — перебрався назад до Польщі, щоб сісти знову у таборі...

XV. ЕПІЛОГ.

Через с.с. Яжберин, Журбу й Рудню, продерся ген. Тютюнник до польського кордону. Люди спинялися лише на півгодини, щоб міняти зморених коней у підводах з раненими і хорими. Зогляду одначе на те, що в тих околицях коней було мало, а все переважно воли, довелося залишати декого з ранених на місці. Доволі багато з тих ранених напочатку рятували селяне, але ті, що потребували поважної хірургічної допомоги — не виживали. Місцевості — куди відходив ген. Тютюнник — були в році 1920 тереном відвороту польської армії з-під Києва. Тоді населення від поляків зазнало великого горя й наруги. Так, наприклад, велике село Сабічин поляки дощенту спалили й кулеметами вистріляли не лише селян, але жінок та дітей. Зогляду на це й тут траплялися випадки, коли селяне — напочатку переховуючи наших ранених — потім віддавали їх червоним. Усі переконавання нещасних, що вони не є поляки й нічого з ними не мають спільного — не помагали.

— „Раз ви з нашими катами вкупі, то й ви наші вороги" — відповідали селяне.

Після закінчення повстання, поляки поліквідували в прикордонній смузі всі українські розвідочні пляцівки, лишаючи з їх персоналу лише тих людей, що годилися ста-

вати звичайними яничарами й вести агентурну працю в користь Польщі серед свого ж населення на Волині.

Очевидно, польській владі дуже ходило про те, щоб до Польщі поверталос якнайменше тих українських вояків, що відбули похід з ген. Тютюнником. Як видно, не хотіли вони мати забагато живих свідків цієї диверсії. Факт той, що керовники польської розвідки в м. Рівному мали довірочний наказ затримувати всіх українських старшин і козаків, що ще довгий час вертали після базарського розгрому поодинокі до польського кордону, стягати від них всі відомости про розташовання червоного війська, а потім... викидали назад до більшовиків, на певне знищення. Відношення польських функціонерів до наших людей було найбрутальніше: „hajdamacy“! „petlurowscy“! „bandyty“! — це були звичайні епітети, якими зустрічали „союзники“ наших борців, що вирвавшись з пекла московсько-червоного терору — шукали в Польщі рятунку. Особливо визначався своїм звірством такий Беселер, що був при уряді УНР начальником міліції в Смотричах, а після, як поляк — заняв визначне становище в польській розвідці, у Рівному. Розпитавши людей, що вертали з України, про всі потрібні йому інформації, він зправила знущався над своїми жертвами, висміював українські визвольні змагання, змушував кричати — „Nich żyje Polska“, а потім давав наказ відправляти на кордон і віддавати їх більшовикам. Ці накази виконувала польська кордонна охорона, що перевозила наших вояків до границі на військових тягарових автах. Бували випадки, коли вояки, в обличчю певної смерті, що чекала їх на тому боці — добровільно не хотіли переходити кордону й робили спротив. Тих звичайно поляки пристрілювали в лісі.

А тимчасом рештки армії ген. Тютюнника вже сиділи в таборах інтернованих. Страшна катастрофа пригноблюючо поділяла на всіх. Наростала грізна — хоч і захована хвиля обурення з власного уряду й ненависти до польського. Всякому козакові ставало вже ясно, чого в дальшому можна очікувати від „союзників“, в руках якого й самий власний „уряд“ був лише спекулятивною іграшкою.

Уряд УНР в Тарнові й Варшаві притих, замовк і довгий час ніхто з його представників навіть не важився показатися в військові табори. Питання — „хто винний“ — пекло й не давало жити воякам. І відповідь на це вони знаходили... Та й як було її не знайти тим, хто був учасником цілої цієї історичної перепетії?!...

Раптом табори стрясла вістка про вбивство начальника штабу ген. Тютюнника — полковника Отмарштайна... Несчасний був підступно застрілений вночі, біля табору Шепорно, коли йшов від свого приятеля, згадуваного полк. Сушка, на двірець, щоб їхати до Львова, а звідси з своєю дружиною в Румунію.

Не стало ще одного з найздібніших, культурних і шляхетних старшин Української Армії, який після повстання ген. Тютюнника, остаточно зневірившись в людях, що стояли в національного проводу — хотів на час відійти від справ, перетравити їх страшний, трагічний зміст, відпочити та скріпитися духом — для нових трудів...

Цього авторитетного й популярного в армії свідка усіх лехковажних промахів і злочинів, що допущені були при підготовці повстання в урядово-штабових „кулісах” — комусь не вигідно оуло випустити живим поза межі Польщі!... Тим більше, що у правлячій кліці уважано його за „чужого”. Цей небажаний свідок мусів за всяку ціну мовчати, а мовчанку цю гарантувала лише його смерть... І так сталося!

Опінія майже цілої армії сходилася над розрішенням цієї загадочної таємниці, яку заслонювала зловіща, кривава тінь людини, що в усіх нас здавна викликала почуття призириства й ненависти... Чоботарів — виконавець різнородних „державних” доручень!... Та й чому б було не виконати цього підлого звірства тому, хто вже вмочив свої руки в кров передше забитого — другого видатного старшини — полк. Балбачана, а в рр. 1921—22 при допомозі своїх „співробітників” — сот. Лінкевича Миколи і сот. Кравчика Василя — віддавав до рук польської поліції у Львові галицьких революціонерів?!

Тяжко переживала інтернована армія епілог Базару. Розхитувалися всі основи, які її дотепер скріплювали. Значалося розпорошення військових частин, що переходило стихійно, мимо всіх перешкод уряду УНР, який знову манив людей „швидким поворотом на Україну”. Та цьому вже ніхто не вірив, відмахуючися від урядових „інформацій”, як від докучливих мух... Люди десятками й сотками дезертували щодня з таборів, вириваючись у широкий світ: у Чехію — на студії; у Францію та інші країни — на вільну працю. Кожний виїздив з почуттям призирилого огірчення до власних керуючих нездар, яких фатальна доля поставила на чоло руху: пекучої ненависти до „союзників”. Армія щодня розкладалася й ті, що складали її боеву основу, її душу, переходили в цивільний стан, створюючи нове історичне явище Визвольної Боротьби: політичну еміграцію.

Слідом за іншими, попрямував і я. Попав у Люксембург, де чекала мене хоч і важка, а проте незалежна, праця звичайного фабричного робітника...

Над політико-стратегічною оцінкою останнього походу ген. Тютюнника на Україну та виясненням його невдач, спинятися не хочу. Це свого часу зроблять більші авторитети й дадуть документальну відповідь на питання — „хто винний?...”

На своєманітні риси й вияви технічної підготовки повстання я вже вказував у різних місцях цих моїх бойових спогадів. І чи треба чогось ще більшого?... Чи ж могла кінчитися ця акція іншими наслідками, як кінчилася? Чи встані була горстка людей, хоч як завзятих, кинена **гола, боса й безбройна в безвість**, перемогти потужного ворога, що якраз скінчивши внутрішню війну, став проти неї залізною стіною?!...

Але мимо невдачі, базарська трагедія принесла великі моральні надбання дальшим нашим змаганням. Вона дала класичні, невмиручі зразки жертвенности й героїзму Українській Армії, яка мученицькою смертю і кров'ю своєї вписала нову світлу сторінку Національної Традиції. Літери — **„БАЗАР”** — будуть колись горіти гордим полум'ям на **ВЕЛИЧНИЙ БУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ СОБОРНОЇ ДЕРЖАВИ.**

Це ще не все... Базар розкрив наші критичні очі на негативні прояви минулого: отаманію, розхристані політичні спекуляції, брехню, піддесливе улягання історичному ворогові, партійне інтриганство, одчайдушне легковаження чужою кров'ю, брак устійнених політичних і моральних принципів... На ці всі прояви, що узмістовлюються тепер у збірному терміні — **„УЕНЕРІВЩИНА”** — який з тим фатальним значенням і відійде до історії!...

Щоправда, і тепер лишилися поміж нами прихильники старих „божків” і цих фатальних методів. Та це вже не страшно!... Бо це рештки, трухлява гниль, що живе гіе лише з власних, виснажених соків!

А для Української Нації наука ця не промине даремно. Вже сьогодні маємо тому чисельні докази...

Тяжко пророкувати будучче, але цілим серцем своїм вірю й відчуваю, що в прийдешній — може вже недалекій — боротьбі **НЕ ТАК** робитимуть нові сили — первні органічної народньої потуги, ладу та й чинної дії — ім'я яким:

УКРАЇНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ!

(Кінець).

Зміст:

I. Вступ	4
II. Польські табори	9
III. Підготовка повстання	13
IV. Що діялося в цей час на Україні	20
V. Підготовка до вимаршу на Україну	25
VI. Вимарш. Перші бої	30
VII. Дальші боеві операції	39
VIII. Епізоди...	44
IX. Марш на Київ	49
X. Відворот армії	54
XI. Бій під м. Базаром	61
XII. В повстанчому загоні	66
XIII. Трагедія 359-ох	70
XIV. Ліквідація повстанчої акції	73
XV. Епілог	78

Похибки друку:

стр.:	рядок:	замість:	має бути:
11	8	згори вишукував	вишикував
12	21	здолини всі	все
13	17	здолини сот. Лінкевичем	сот. Ліневичем
13	13	здолини Прибувша нова	Кожна новоприбувша
14	24	здолини Першим	Першими
14	23	здолини Хрешник	Хрещук
15	10	згори спеціальних	спеціальних
15	22	здолини контрозвідки	контрозвідки
16	5	згори інших, пол-	інших, далі пол-
16	16	згори оповідання дехто	оповідання : дехто
16	21	згори кожної	кожної
21	16	здолини повстання.	повстання,
23	2	здолини туртури	тортури
26	9	згори diabla	diabła
26	7	здолини вишукувати	вишикувати
29	3	згори bandu	bandę
29	24	згори preciw	przeciw
29	1	здолини сусідстві в	сусідстві з
30	9	згори to	to
37	6	здолини розтягнулася	розтягнувся
37	5	здолини розстріляти	розстріляти
47	16	згори Пришлося	Прийшлося
49	7	згори вимаршу	вимаршу
49	19	згори йдуть з частини	йдуть у частини
53	10	згори частинами	частинами
53	16	згори хтось	Хтось
54	23	здолини „командира	„командир
65	8	здолини здоров'я	здоров'я
72	20	здолини зради	зраді
75	25	згори України	Україні
79	24	згори Niech	Niech
79	14	здолини „союзників”	„союзника”
80	4	згори національного проводу	національним
			проводі
80	8	згори лехковажних	легковажних
80	18	згори Чоботарів	М. Чеботарів
80	23	здолини сот. Лінкевич	сот. Ліневич.
80	13	здолини руху : пекучої	руху і пекучої

„САМОСТІЙНА ДУМКА“

літературно-науковий і суспільно-політичний місячник.

ВИХОДИТЬ при кінці кожного місяця, обсягом щонайменше 64—80 сторін 16-ки.

МІСТИТЬ : оригінальні й перекладні поезії, драми, повісті, новелі, нариси, спомини, статті з історії, літератури, мистецтва, науки, статті на суспільно-політичні та економічні теми, огляд міжнародньої політики, критику, бібліографію, хроніку, тощо.

Всякі листи, рукописи, нові книжки й передплату висилати на адресу: Видавництво „САМОСТІЙНА ДУМКА“, Чернівці, вул. Петровича ч. 2, Румунія. На відповідь долучувати поштові значки, або міжнародні купони.

РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА виносить у краю 240 л., за границею 275 л., за Океаном (Америка й Канада) 300 л. або їх рівновартість ув іншій валюті (14 зл. п.; 40 фр. фр.; 50 Кч.; 3 дол.). Ціна окремої книжки 20 л. — 3 пересилкою 25 левів. Пренумерата платна **НАПЕРЕД**, однак можна сплачувати її чвертьрічними чи піврічними ратами; післяплатникам числиться 10% дорожче. Книгарням і кольпортерам призначається за передплату 5%, а за продаж окремих книжок — 25%. Оказові книжки висилається за попереднім надісланням належитості — можна в поштових (і міжнародніх) значках. — Платно й позиваємо в Чернівцях.

Можна уплачувати передплату на „С. Д.“ в Америці: Executive Committée of „O. D. W. U.“, Post office Box 13, Station D. New York., N. Y., U. S. A; у Канаді: „Kalyna“, Ukrainian Co operative, 872 Main Str., Winnipeg, Man.; в Польщі: Centralny Kooperatywny Bank Lwów, Pologne; в Чехословаччині: Адміністрація „Розбудови Нації“, Praha-Smichov, poštovní schránka č. 37, Tchecoslovaquie.

Скрізь конче зазначити що вплачується передплату на „САМОСТІЙНУ ДУМКУ“.

У краю передплату на „С. Д.“ пересилати поштовими переказами або зложувати її впрост у нашій Адміністрації, щодня від пів до 10—13 і від 15—19 год. — Зза границі пересилати передплату банковими чеками чи грошовими листами, або зложити її в вищеподаних представників наших і про це повідомити Адміністрацію „С. Д.“

НАША АДРЕСА :

Edit. „Samostijna Dumka“, Cernăuți. str. Petrovici 2, Roumanie

Видавець і відвічальний редактор: Сильвестер І. Никорович.
Soc. tipografică, Cernăuți, str. I. Flondor 47.

Приймається передплату на 1935-ий рік на
літературно-науковий і суспільно-політичний місячник

„Самостійна Думка.”

РІЧНИК V.

Виходитиме в 1935 р. **книжками** 16^о обсягом 64 сторін друку. Редакція „С. Д.” звертатиме якнайбільшу увагу на розвиток у широких кругах читачів національної свідомости, обстоюючи потребу психічного переродження нашого народу й підкреслюючи всюди його визвольницькі стремління. Міститиме цікавий матеріал: оригінальні й перекладні поезії, драми, повісті та оповідання, нариси, спомини, статті з історії, літератури, мистецтва, науки та суспільно-політичного й економічного життя, огляд міжнародньої політики, критику, бібліографію, хроніку, тощо.

До участі в часопису запрошено наші найвидатніші літературні, мистецькі, публіцистичні та наукові сили.

Редакція „С. Д.” просить висилати листи, рукописи, нові книжки й передплату на нижчеподану адресу. На відповідь належить долучити до листів поштові марки. Рукописи повинні бути **читкі** (по змозі відбиті на машині до писання) та — з огляду на можливу потребу виправлення — з широкими рядками. У справі дрібних віршів Редакція не листується. Автори неповідомлені до трьох місяців про прийняття рукописів до друку, можуть відібрати їх, коли надішлють марки на пересилку. Такі рукописи Редакція зберігає не довше, як півроку. Редакція придержується правопису Української Академії Наук.

Націоналісти, коли Вам залежить на розвиткові українського письменства, мистецтва, науки, на поширенні клічів українського націоналізму в широкі маси, то **підтримуйте** як морально так і матеріально нашу націоналістичну пресу, що при всіх тяжких обставинах старається давати громадянству найкращий матеріал і підносить вагу українства і його визвольницьких змагань. Наша націоналістична преса, що видається завдяки саможертвенній відвазі й щирому бажанню робити добро, нести національну свідомість і освіту нашому народові, повинна мати активну підтримку найширших кол громадянства!

„Самостійна Думка”, це одинокий на українських землях під Румунією літературно-науковий і суспільно-політичний місячник, приступний для широких кіл української суспільности. Тому в загальному інтересі всіх нас є його існування й якнайбільше поширення

Умови передплати :

Річна передплата виносить : у краю 240 левів, за кордоном 275 левів окрім Північної Америки (й Канади), де вино-

сять 300 левів річно, або їх рівновартість ув інший валіс. Пренумерата є платна наперед, можна її сплачувати чвер річними чи піврічними ратами. Платно й позиваємо в Чі нівцях. Книгарням і кольпортерам призначається за передплату 5%, а за продаж окремих книжок 25%. Хто приєднає 5 передплатників, що заплатять **наперед** цілорічну передплату, діставатиме через рік „С. Д.” безплатно. (Рівновартість 275 л. є 14 зл. п.; 40 фр. фр.; 50 Кч.; а 300 л. є 2.50 долляри). Скрізь треба зазначити, що вплачується на „С. Д.”

Можна уплачувати передплату на „С. Д.” в Америці: Executive Committée of „O. D. W. U.”, Post office Box 13, Station D. New York., N. Y., U. S. A ; у Канаді: „Kalyna”, Ukrainian Co-operative, 872 Main Str., Winnipeg, Man.; в Польщі: Centralny Kooperatywny Bank Lwów, Pologne.

У краю передплату на „С. Д.” пересилати поштовими переказами або зложувати її впрост у нашій Адміністрації. З-за границі пересилати грошовими листами, або зложити її тільки в наших представників і про це повідомити Адмін.

Видання майже всякого українського часопису, як відомо, не є якимсь комерційним підприємством і диктується мотивами, що з комерцією не мають нічого спільного, — мотивами характеру ідейного й свідомістю обов'язку перед розвитком рідної справи. Отже, воно не повинно бути ділом кількох осіб, а ділом усіх, що почувають той високий свій обов'язок перед Батьківщиною й жертвенно підпирають усякий добрий і корисний для неї почин. З 1935-м роком вступаємо в 5-ий рік видання „Самостійної Думки”. Протягом минулих років довелося Редакції зазнати всяких злигоднів, труднощів і перешкод, а зокрема стрічатися з браком свідомости, що доля корисного для рідної ж справи часопису залежить передусім від пильного додержування громадянами-передплатниками взятих на себе зобов'язань перед часописом. Редакція вірить, що відносини під тим оглядом зміняться в наступнім році на ліпше. У тій вірі завзиває **всіх, що мають залежності, вивірнати їх негайно та просить** подати свою поміч надалі, передплативши „С. Д.” й на рік наступний, тим самим допомагаючи розвитку рідної справи. Видаючи часопис „С. Д.” й стараючися все про його поліпшення, хочемо служити нашому громадянству. В світлій надії Редакція „С. Д.” віддано й бадьоро йде назустріч майбутньому.

Читайте, поширюйте й передплачуйте „С. Д.” на р. 1935 !

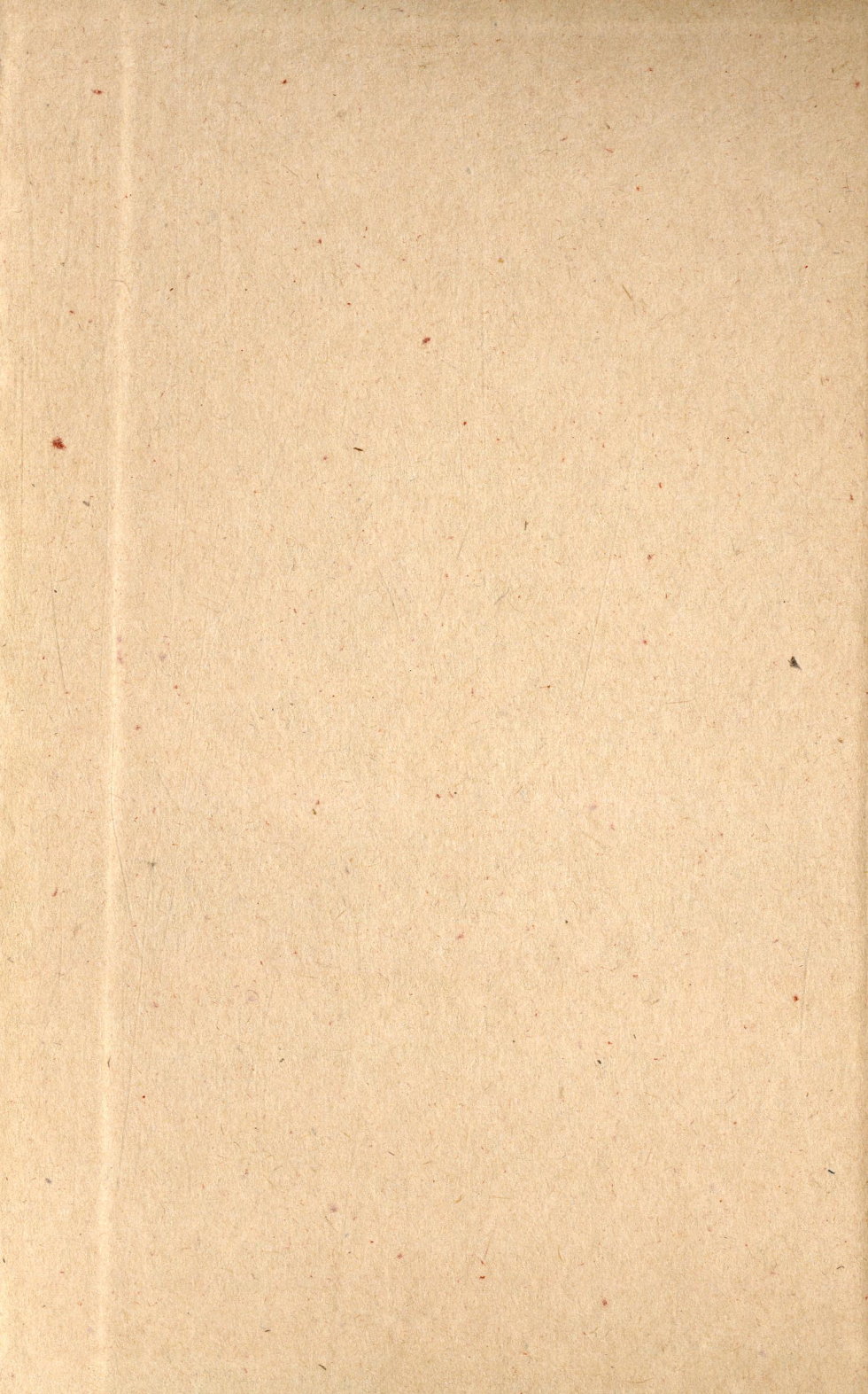
Наша адреса :

ВИДАВНИЦТВО „САМОСТІЙНА ДУМКА”

Cernăuți, str. Petrovici 2, Roumanie.

Видавець і відповідальний редактор : Сильвестер Никорович.
Soc. tipografică, Cernăuți, str. I. Flondor 47.

154 481641